
Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský

Historická geografia

fftu

Vysokoškolská učebnica
Trnava 2013

Recenzenti

doc. PhDr. Zuzana Lopatková, PhD.

doc. Mgr. Miloš Marek, PhD.

Obsah

1	Úvod do problematiky	5
2	Metódy historickej geografie	9
3	Pramene historickej geografie	14
4	Fyzicko-geografické a humánno geografické relikty krajiny ...	19
5	Písomné pramene diplomatickej povahy	24
6	Písomné pramene naračnej povahy	27
7	Toponomastické pramene	33
8	Kartografické pramene	37
9	Domáci kartografický vývoj	51
10	Letecké a družicové snímky	67
11	Obrazové pramene	74
12	Tradícia a iné abstraktné pramene	77
	Zoznam použitej literatúry	79

Vydanie tejto vysokoškolskej učebnice vzniklo v rámci riešenia projektu *Inovatívne formy vzdelávania v transformujúcom sa univerzitnom vzdelávaní* (ITMS kód projektu 26110230028) – Príprava študijného programu *Medievalistika*, ktorý podporila Európska únia prostredníctvom Európskeho sociálneho fondu a MŠVV SR v rámci Operačného programu vzdelávanie. Text vznikol na Katedre histórie Filozofickej fakulty v Trnave.

fftu

© Vladimír Rábik, Peter Labanc, Martin Tibenský, 2013

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013

ISBN 978-80-8082-643-7

1. Úvod do problematiky

Vymedzenie pojmu historická geografia a jej predmetu

Definícia historickej geografie

Historická geografia je geografiou minulej krajiny, jej predmetom je teda krajina – geografické prostredie v jednotlivých historických etapách vývoja spoločnosti. Historická geografia skúma krajinu od doby, kedy sa v nej objavil človek, pričom horná hranica nie je ustálená.

Historická geografia študuje stav, vývoj a premeny geografického prostredia v minulosti a tiež príčiny, ktoré sa podieľali na týchto premenách. Následne si všíma dôsledky plynúce z týchto zmien a snaží sa vystihnúť príslušné zákonitosti. (Eva Sematonová)

Historická geografia sa teda usiluje o rekonštrukciu pôvodnej – historickej krajiny. Okrem toho si všíma zmenu prírodnej krajiny na krajinu kultúrnu. Hlavným determinantom tejto zmeny je človek a jeho neustála snaha o uvedomelé alebo neuvedomelé skultúrňovanie krajiny.

Historická geografia je často využívaná ako pomocná veda historická, no rovnako nachádza uplatnenie aj ako samostatná vedná disciplína so svojimi vlastnými predmetmi bádania a špecifickými metódami.

Vývoj a stav historicko-geografického výskumu na Slovensku

Historická geografia na Slovensku nemá dlhú tradíciu a stav výskumu krajiny sa nedá porovnať s okolitými štátmi Európskej únie. Reálny vedecký záujem o štúdium minulej krajiny začal v medzivojnovom období na Komenského univerzite v Bratislave. Historicko-geografický výskum bol orientovaný najmä na otázku osídlenia (Václav Chaloupecký, Alexander Húščava, Daniel Rapant) a na historickú politickú geografiu (Vojtěch

Ondrouch, František Bokes). Záujem o historickú humánnu a fyzickú geografiu sa objavil najmä v radách geografov (Ján Hromádka).

V povojnovom období síce čoraz viac narastá záujem o historickú – fyzickú geografiu, so záujmom o hydrografiю, klímu, lesné porasty a vegetáciu (Eduard Krippel, Marián Skladaný, Alojz Habovštiak), no napriek tomu najmä u historikov (Branislav Varsik, Peter Ratkoš, Vincent Sedlák, Richard Marsina, Ferdinand Uličný) a archeológov (Belo Polla, Alojz Habovštiak) dominuje historická – humánnu geografia, so zameraním na vývoj osídlenia, cestnú sieť a národnostnú štruktúru.

Ako plnohodnotná veda sa u nás historická geografia sformovala v druhej polovici 20. storočia. Teoretický základ disciplíny položil Jozef Martinka svojou štúdiou *Historická geografia*. Azda najväčší podiel na rozvoji historickej geografie ako samostatnej vednej disciplíny mal v tomto období Juraj Žudel, ktorý vypracoval množstvo prác so širokým tematickým záberom. Spoločne s Františkom Bokesom a Teodorom Lamošom sa podieľal aj na vydaní *Atlasu Československých dejín* a *Atlasu Slovenskej socialistickej republiky*.

Dôležitým krokom pre rozvoj historickej geografie bolo vydanie trojzväzkového *Vlastivedného slovníka obcí na Slovensku*.

V súčasnej dobe zaznamenáva historická geografia zvýšený záujem a jej tematické zameranie sa výrazne rozrástlo. K mladej generácii historikov, ktorých hlavným zameraním je výskum minulej krajiny, patria najmä Peter Chrastina, Pavol Tišliar, Martin Boltžiar, Pavol Maliniak, Petr Janžura a Oto Tomeček.

Predmet historickej geografie

Hlavným predmetom historickej geografie je pôvodná krajina. Historická geografia skúma fyzicko-geografické a humánno-geografické zložky krajiny v minulosti, ich súvzťažnosti a interakcie – teda skúma vplyv prírodných podmienok na spoločnosť a spätné pôsobenie ľudí na životné prostredie v dejinnom procese.

Vzájomné interakcie človeka a prírody možno najlepšie pozorovať na príklade osídlenia konkrétne vybraného miesta. Historik musí pochopiť, aké vhodné prírodné podmienky viedli ľudí k výberu danej lokality na osídlenie, no následne musí tiež reflektovať, ako ľudia premenili okolitú krajinu s cieľom ju kultivovať – vysušanie močiarov, hĺbenie valov, vytváranie agrárnych terás etc.

Nadalej je však potrebné akceptovať, že prírodné podmienky nie sú výhradným a dominantným determinantom osídlenia a ich vplyv treba brať do úvahy predovšetkým s ohľadom na technickú úroveň spoločnosti a jej sociálne podmienky života.

Vyššia technicko–sociálna úroveň spoločnosti v 19. storočí umožnila osídlenie iných oblastí, ako tomu bolo v 13. storočí a to nielen s ohľadom na nehostinnosť krajiny, ale aj na zdroje surovín, ktoré sa starými postupmi nedokázali ťažiť alebo lokalizovať.

Zložky historickej geografie

Historická fyzická geografia – zaoberá sa fyzicko-geografickými zložkami krajiny: reliéf, podnebie, pôdy, vody, flóra, fauna.

Historická humánnu geografia – zaoberá sa humánno-geografickými zložkami krajiny:

- Obyvateľstvo a sídla
- Odvetvia výroby – poľnohospodárstvo, priemysel doprava, obchod
- Nevýrobné odvetvia – školstvo, kultúra, zdravotníctvo

Historická politická geografia – najstaršia zložka historickej geografie. Skúma vývoj vonkajších štátnych hraníc a vnútorných administratívnych celkov.

Diferenciácia Historickej geografie od iných, príbuzných vied

Historická geografia na rozdiel od **Dejín geografie** skúma konkrétne geografické prostredie a jeho prípadné vplyvy na rozvoj spoločnosti. Dejiny geografie sa zaoberajú vývojom geografie ako vedeckej disciplíny a teda aj jej metód, vedeckých názorov a objavov.

Historickú geografiu nemožno zamieňať s **Historickou topografiou (miestopisom)**, ktorá je nižším stupňom poznania krajiny a ako taká spadá pod historickú geografiu. Historická topografia sa totiž zameriava len na identifikovanie, lokalizáciu a určenie jednotlivých prvkov krajiny v minulosti, no neskúma ich ďalšie súvzťažnosti a vplyvy (*Napr. lokalizácia zaniknutých dedín, chotárnych názvov, vinohradníckych honov a tratí, banských lokalít, zaujímavých prírodných útvarov*). Historická topografia však svojím výskumom zabezpečuje pramenné zázemie pre historickú geografiu.

Historická geografia na rozdiel od **Geografie** skúma fyzicko-geografické zložky krajiny len do tej miery, pokiaľ majú význam pre človeka, na rozdiel od geografie, ktorá ich skúma v celej ich šírke a podstate.

2. Metódy historickej geografie

Historická geografia má ako samostatná disciplína nie len vlastný predmet záujmu, ale má rozpracovanú aj svoju metodológiu. Pri výskume pôvodnej krajiny využíva rovnako historické ako aj geografické metódy v závislosti na probléme, ktorý aktuálne rieši. V čoraz väčšej miere sa v prípade skúmania krajiny začínajú využívať archeologické postupy, prevažne ne-deštruktívneho charakteru (letecká archeológia).

V rámci výskumu historicko-geografických tém bola a je často diskutovaná otázka, či majú byť pri bádani presadzované viac historické alebo geografické metódy. Hoci ide o pomerne náročnú metodologickú otázku, možno konštatovať, že nakoľko historická geografia rieši široké spektrum, často veľmi odlišných tém, treba metodologický prístup prispôbovať každej téme. Výskumník je tak neraz donútený siahnuť nie len po metódach histórie alebo geografie, ale aj ďalších príbuzných disciplín akými sú: klimatológia, geológia, pedológia, hydrológia, botanika. V historickej geografii sa uplatňuje tiež diaľkový prieskum zeme a mnoho historicko-geografických výskumov by nebolo možných bez priameho terénneho prieskumu, pri ktorom sa uplatňujú archeologické postupy.

Historické metódy

V rámci historicko-geografického výskumu sa využívajú štandardné historické metódy, zahrňujúce heuristiku, interpretáciu a analýzu historických prameňov a ich následnú syntetizáciu. V nasledujúcom texte budú vysvetlené len niektoré špecifické využitia historických metód, nakoľko ich bežná aplikácia je spravidla objasnená už v rámci historického proseminára (prípadne Úvodu do štúdia dejepisu).

Progresívna metóda

Progresívna metóda je spôsob skúmania zmien krajiny v postupnom chronologickom vývoji, rešpektujúc aj možné obdobia úpadku. *Niektoré sídla mohli prekonať viackrát hospodárske krízy prípadne dokonca spustnutie osídlenia. Dobrým príkladom môžu byť aj mestá, ktoré sa stali zemepanskými alebo naopak kráľovskými a prišlo v ich prípade k hospodárskej stagnácii alebo naopak k výraznému hospodárskemu vzrastu.*

Táto metóda je jednoduchá, ale často trpí nedostatkom prameňov pre staršie obdobia. Je nutné ju využívať v kombinácii s inými metódami.

Retrospektívna metóda

Je najfrekvencovanejšou metódou historickej geografie. Táto metóda na základe podobností javov v mladšom a staršom období využíva lepšiu pramennú základňu mladšieho obdobia na rekonštruovanie starších javov. Táto metóda musí byť aplikovaná veľmi opatrne. Usiluje sa na základe novších a presnejších máp, prípadne písomných údajov, zrekonštruovať vzhľad krajiny v minulosti. Postupuje sa teda od mladšieho známeho stavu k staršiemu neznámemu stavu, za odstraňovania moderných javov. *Napríklad mapy vytvorené pred priemyselnou revolúciou pomerne presne vystihujú fyzické a humánne prvky krajiny z omnoho starších dôb. Až nástupom silnej vlny priemyselných zariadení počas revolúcie totiž prišlo k zničeniu mnohých prvkov krajiny, ktoré predtým pretrvali stáročia.*

Komparatívna metóda

Využíva poznatky a výsledky výskumov z dobre známych regiónov a sídel pre oblasti podobného typu, pre ktoré sa nezachovalo dostatočné množstvo prameňov. To znamená, že určitý jav vzniknutý pri určitých podmienkach s vysokou pravdepodobnosťou vznikol aj na inom mieste s rovnakými podmienkami. *Napríklad valašská kolonizácia bola typická pre sídla a miesta s istou nadmorskou výškou a klímou.*

Štatistická metóda

Zahrňuje spracovanie hromadných (kvantifikačných) dát zo štatistického (od 18. storočia dodnes) aj predštatistického (do 18. storočia) obdobia. Využíva sa najmä pri hospodárskej historickej geografii a pri geografii obyvateľstva. Štatistický výskum možno aplikovať jedine v prípade, že existuje dostatočné množstvo správ s rovnorodými údajmi. Štatistický výskum možno robiť v diachrónej rovine (v časovej postupnosti) alebo v synchronnej rovine (v jednom časovom období na širšom geografickom priestore).

Genetická metóda

Zachycuje krajinu v jej širokom vývoji a pomáha tak vysvetliť jej súčasný alebo minulý stav.

Je známe, že počas Tatárskeho vpádu prišlo k zdevastovaniu poľnohospodárskych jednotiek a tiež viacerých sídiel, dôsledkom čoho prišlo k zmene humánno-geografických prvkov v krajine – zánik sídiel a ich opätovné osídlenie alebo zakladanie.

Geografické metódy

Ide o metódy, ktoré sú pôvodne prebrané z geografie a následne ich využíva tak historická geografia ako aj samotná historiografia.

Reduktívna metóda

Opiera sa o spojitosť medzi krajinnými pomermi a určitým vývojovým stupňom. V rámci tejto metódy možno uplatniť dva postupy.

retrospektívny postup: umožňuje sledovať pomery v súčasnej alebo v minulej krajine ako výsledok historického vývoja krajiny.

retrogresívny postup: snaží sa o rekonštruovanie pôvodnej krajiny na základe prvkov, ktoré možno identifikovať aj v súčasnej krajine.

Typologická metóda

Vychádza z predpokladu, že krajina mala v určitom vývojovom stupni zodpovedajúce ustálené formy.

Komparatívna metóda

Využíva znalosti o súčasnej krajine istého typu na výskum minulej krajiny toho istého typu.

Metóda horizontálnych priereзов

Táto metóda sa musí využívať vždy v kombinácii s inou metódou. Krajina sa pomocou tejto metódy skúma v istých krátkych časových priereзоch. Spravidla sa takýto prierez robí k určitému roku. Prierez je nutné robiť v dôležitom období (deň, mesiac, rok, desaťročie), ktoré má väčší význam pre dejinný proces a pre skúmanú problematiku.

Využitie geoinformačných systémov

Podobne ako v prípade písomných prameňov aj pri prameňoch kartografickej povahy prebieha v súčasnej dobe cieľavedomá digitalizácia. Jej výhodou nie je len ochrana máp proti poškodeniu alebo zničeniu, ale predovšetkým ich ukladanie do informačných databáz. Okrem máp sú do týchto databáz zanášané aj letecké a satelitné snímky.

Pri tejto metóde sa má na mysli využívanie dát vložených práve do rôznych informačných databáz, ktoré zahrňujú rôzne druhy informácií a dát o životnom prostredí. Tieto databázy spravidla umožňujú vkladanie nových údajov a rýchle špecificky konkretizované analýzy. (To znamená, že na uložené množstvo dát možno aplikovať rôzne špecifické otázky a požiadavky) Geoinformačné systémy umožňujú tiež vytváranie nových špecifických máp (v tomto prípade historických máp), prípadne vytvorenie nových vrstiev už existujúcich máp. Okrem tvorenia lokálnych a tematických máp, je pomocou GIS možné kvantifikovať údaje získané na základe analógovej interpretácie.

Kartografická metóda

Táto metóda sa už dlhšiu dobu využíva nielen v historickej geografii ale rovnako úspešne aj v historiografii a archeológii. V dnešnej dobe nepredstavuje len jednoduché zakresľovanie lokalít na fyzické mapy, ale postupne sa rozrástla o tvorbu mnohých špecializovaných máp a plánov, zachycujúcich rôzne aspekty ľudskej činnosti so vzťahom k prírodnému prostrediu. Výsledkom kartografickej metódy sú teda tematické historické mapy a atlasy, s rôznym stupňom generalizácie údajov v nich obsiahnutých. Takto vytvorené mapy neraz odhaľujú nové historické javy a súvislosti, ktorých existencia nebola na základe iného výskumu dostatočne zrejímá. Tematické historické mapy tiež neraz umožňujú sprehladniť text, prípadne jasnejšie vysvetliť historické udalosti.

Tvorba máp ako podkladov pre ďalší výskum krajiny má niekoľko úskalí. Tieto sa dotýkajú predovšetkým máp archeologických lokalít, ktoré sa neraz využívajú pri hodnotení osídlenia a pretvárania prírodnej krajiny na kultúrnu. Mapy tohto druhu totiž neraz trpia na nedostatočný a nevyvážený archeologický výskum.

To znamená, že ak autor zostavuje napríklad mapu veľkomoravských hradísk na Slovensku, je celkom možné, že niektoré hradiská a ich význam zhodnotil na základe širokého výskumu, zatiaľ čo iné len na základe parciálneho, záchranného alebo zisťovacieho výskumu. Hodnota tohto výskumného pozadia však v mapách obsiahnutá nie je.

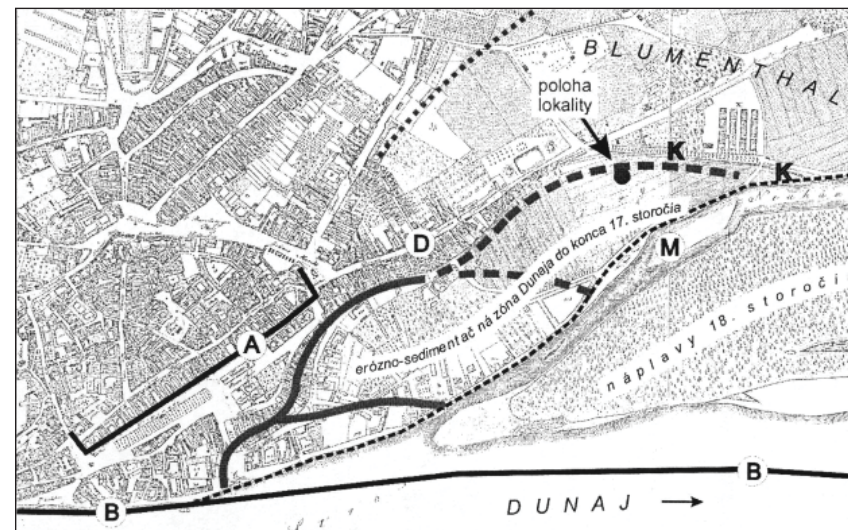
Druhým príkladom môže byť pokus o zhodnotenie osídlenia v určitom období a na určitom širšom homogénnom priestore. Po prenesení archeologickej známych sídelných lokalít na mapu by azda bolo možné (a neraz k tomu prichádza) konštatovať, ktoré časti tejto širšej oblasti boli hustejšie osídlené. V skutočnosti je však možné, že mapa neodráža historickú skutočnosť, ale len stav archeologického výskumu. (Niektorým lokalitám môže byť venovaná ďaleko výraznejšia pozornosť a to už aj z tak pragmatického dôvodu, ako je sídlo archeologického inštitútu v blízkosti lokality). S postupom času a postupujúcim archeologickým výskumom by sa však tento problém mal eliminovať.

3. Pramene historickej geografie

Medzi pramene historickej geografie možno zaradiť všetky také, ktoré akýmkoľvek spôsobom vypovedajú o zmenách prírodného prostredia v minulosti, či už činnosťou človeka alebo prírody samotnej. Historická geografia teda nevyužíva len historiografické pramene, ale pracuje s omnoho širšou škálou.

Podľa povahy pramene delíme na:

- fyzicko-geografické a humánno-geografické relikty krajiny
- písomné pramene
- toponomastické pramene
- kartografické pramene
- letecké a družicové snímky
- ikonografické pramene
- tradície, povesti a iné abstraktné pramene

Obr. 1. Poloha hlavného koryta dunaja v minulosti

Obr. 2. Ruiny obranného valu na molpíri pri smoleniciac

Obr. 3. Starý mohylový hrob ako výrazný prvok reliéfu

Obr. 4. Pozostatky starej vápennej jamy

Obr. 5. Banská halda v Španej Doline

Obr. 6. Prírodná krajina pozmenená agrárnymi terasami

Obr. 7. Agrárne haldy na Českej Vysočine

Obr. 8. Starý jednokoľajový úvoz

4. Fyzicko-geografické a humánno-geografické relikty krajiny

Fyzicko- geografické relikty krajiny

Ide najmä o hydrogeologické relikty – vody. Dôvodom je, že práve voda v rámci prírodných procesov najrýchlejšie mení tvár krajiny, či už samostatne – prirodzene, alebo snahou človeka o jej reguláciu. K týmto zmenám prichádza najmä v období veľkých povodní, kedy sa rieky rozlievajú do celých nív a majú najväčšiu silu. V tomto období následne prichádza k zmene riečnych korýt, k pretŕhaniu meandrov, k vzniku mŕtvych ramien.

Možno to pozorovať na príklade Dunaja, ktorého riečisko sa viackrát menilo priamo v priestore dnešnej Bratislavy. Dôkazom sú riečne sedimenty odkryté v dnes zastavaných oblastiach alebo samotný názov ulice Dunajská, ktorá je od dnešného hlavného koryta pomerne vzdialená (Obr. 1).

Z historických prameňov sú tiež známe časté zmeny rozloženia sústavy dunajských ramien a mŕtvych ramien. Ich poloha bola pritom mimoriadne dôležitá pre priebeh komunikácií, ktorých počet bol v priestore Žitného ostrova enormne vysoký. Podobne ako mnohé osady v tomto regióne aj cesty museli neustále meniť polohu a trasy, prispôsobujúc sa tak toku vody. Na tento fakt poukazuje množstvo miestnych názvov, ktoré majú súvis s brodmi a mostmi.

Niekdajšiu lokalizáciu riečísk, mŕtvych ramien, meandrov či jazier, možno zisťovať tak archeologickými metódami ako aj výskumom starých miestnych názvov, či písomných prameňov, podrobne zmieňujúcich tieto prvky krajiny. Prítomnosť vody (či už vo forme rieky, potoka alebo len prameňa) je tiež najvýznamnejším determinantom osídlenia.

Človek sa od nepamäti usídl'oval v nivách riek a to aj v bezprostrednej blízkosti vody, hoci mohlo ísť o miesta vystavené povodňovým hrozbám (to bolo najmä v prípadoch, ak išlo o miesta s dlhodobými hiátmi v povodňovej aktivite). Voda tak neustále pôsobila na osídlenie (vznik, zánik, prenesenie sídla) a komunikácie (brody, mosty, etc.) vo svojej bezprostrednej blízkosti.

Humánno-geografické relikty krajiny

Sú to hmotné zvyšky prvkov krajiny vytvorené pôsobením človeka.

Sídla

Pozostatky pravekých sídiel, hradísk, zvyšky rímskych stavieb, hradby, hrady, mestá, dediny, zaniknuté osady. Sú aj predmetom archeológie. Treba si uvedomiť, že staré opustené sídla boli aj v minulosti istými prvkami krajiny, ktoré mohol nový nános obyvateľstva prispôbovať svojim potrebám rovnako ako prírodné prvky (Obr. 2).

Rozoberanie starých objektov na prestavbu alebo stavbu nových.

Treba si tiež všímať rozmiestnenie kostolov v krajine. Kostoly boli vždy určitým spôsobom späté s osídlením, či už z hľadiska sakrálneho alebo strategicko-obranného (V rannejšom období boli kostoly často budované na vyvýšených miestach, na pahorkoch, terasách a náplavových kužeľoch, neraz mimo sídliskového areálu. Až neskôr sa stavali tak, že boli jeho priamou súčasťou). V stredoveku pri tom nebolo typické meniť polohu sakrálneho objektu pri jeho prestavbe. Ba práve naopak, tá sa zachovávala často aj v prípade zániku osídlenia viazaného na túto stavbu. Kostoly sú preto dobrými ukazovateľmi pre výskum osídlenia a s tým spojeného pretvárania krajiny aj pre najstaršie obdobie, z ktorého neexistuje dostatočné množstvo písomných správ. Veľký význam v tomto smere má aj sledovanie rozširovania sa takzvaných vlastníckych, emporových kostolov (eigenkirchen).

Mohyly, pohrebiská, cintoríny

Pre historickú geografiu je významný výskum pohrebísk vzhľadom na posudzovanie osídlenia danej lokality. Údaje, získané cieľavedomým archeologickým výskumom pohrebiska alebo kostolného cintorína, môžu poslúžiť na zodpovedanie viacerých kľúčových otázok o povahe a kvalite osídlenia danej lokality. Ide najmä o počet obyvateľstva, zastúpenie žien a mužov, úmrtnosť detí, populačnú krivku, náboženstvo, vyspelosť kultúry, etc. (Obr. 3).

Pozostatky remeselníckych a výrobných zariadení

Hámre, valchy, vodné mlyny, vápenky, kameňolomy, huty, sklárne, vápenky (Obr. 4).

Relikty svedčiace o banskej činnosti

Šachty, štôlne, banské haldy, tajchy, odvodňovacie kanále (Obr. 5).

Poľnohospodárske relikty a opustené oráčiny

Našli sa najmä na vzdialenejších miestach v súčasnej dobe zalesnených, na ktorých neboli narušené modernou hĺbkovou orbou. Ich identifikáciu a vytýčenie uľahčuje sledovanie takzvaných agrárnych hald a valov. Takéto stredoveké polia boli identifikované napríklad na svahoch Marhátu v pohorí Považský Inovec.

Agrárne terasy

Sú takmer vodorovné stupňovité plochy vytvorené na svahoch za účelom prispôsobenia terénu pre poľnohospodársku činnosť: (Obr. 6.)

- *vstavané*: kolmé časti majú zväčša kamenné
- *samovoľne vznikajúce*

Obidva typy vznikli pôsobením človeka, rozdiel spočíva v tom, že stavané boli utvorené účelovo a vedome, zatiaľ čo samovoľne vznikajúce sa vytvorili postupne bez primárneho úmyslu a to prirodzeným obrábaním pôdy.

Účelom takýchto terás bolo zamedzenie splavovania zeminou počas dažďov, prípadne zabezpečenie rovnakého podielu slnečného svetla (najmä v prípade viniča hrozno-rodného). Agrárne terasy sú typické pre hornaté krajiny alebo úbočia pohorí v prípade vinohradníckych oblastí. V krajine možno miestami nachádzať staré, eróziou poškodené terasy, ktoré svedčia o opustených oráčinách a vysídlených sídlach. Takéto agrárne terasy možno pozorovať napríklad na južných svahoch Malých Karpát.

Agrárne haldy

Vznikali ukladaním kameňov vyzbieraných z poľa za účelom zlepšenia bonity a obrábateľnosti pôdy. Formovali sa vždy na okrajoch bývalých polí. Ohraničujú a lokalizujú tak rozšírenie polí v minulosti. V niektorých krajinách Európy možno takéto haldy vo forme kamenných plôtkov oddelujúcich časti pôdy vidieť dodnes (Obr. 7).

Agrárne valy

Spravidla vznikali spájaním agrárnych hald, väčšinou v smere spádnice, na rozdiel od fortifikačných valov, ktorých smer bol najčastejšie v smere vrstevníc. Typickým príkladom je Malokarpatská vinohradnícka oblasť, kde sa takéto valy nazývajú kamenicami. Budovali sa tu postupne od 13. storočia a často ich môžeme ešte v dnešnej dobe vidieť v zalesnenej časti.

Staré cesty

Rímske vojenské aj obchodné cesty boli budované so spevneným povrchom. Po zániku Rímskej ríše sa cesty prestali budovať až do začiatku 19. storočia, kedy sa začalo s výstavbou ciest s pevnou vozovkou. Aj počas stredoveku však panovníci aspoň čiastočne dbali o údržbu ciest. Cesty mali prírodný ráz a ich kvalita závisela od podložia, ktorým prechádzali. Cesty spravidla vyhľadávali vhodné priesmyky, kopírovali vodné toky no vyhýbali sa podmáčaným oblastiam. Preto často v najstaršom období nekopírovali veľké obchodné cesty osídlenie (ktoré bolo sústredené v blízkosti vôd), ale neraz viedli neosídlenými oblasťami za cenu pevnejšieho a stáleho podkladu. Ľudský potenciál nebol natoľko veľký, aby bol schopný udržiavať cestu vo veľmi zlom – rozumej podmáčanom teréne.

Technický pokrok stredoveku dovoľoval len veľmi obmedzene prispôbovať nevhodnosť krajiny. Pre prechod riek sa preto využívali skôr brody ako mosty. V horách sa cesty zapracovávali do zemin, čím vznikali jednokoľajové alebo dvojkoloľajové úvozy (Obr. 8).

Rybničné hrádze

Dodnes možno v krajine pozorovať relikty hrádz po zaniknutých rybníkoch. Rybníky sa vo veľkej miere podieľali na poľnohospodárskej produkcii už v stredoveku. Veľmi skoro sa preto začali budovať pri kláštoroch, v extravilánoch miest a dedín či na súkromných zemepanských panstvách. Veľké množstvo rybníkov založili napríklad Fuggerovci na svojom Červenokamenskom panstve v 16. storočí.

5. Písomné pramene diplomatickej povahy

Listiny

Listiny sú nesmierne významným písomným prameňom aj z hľadiska historickej geografie a to najmä pre najstaršie obdobie. Pre poznanie krajiny sú najdôležitejšou časťou listín takzvané metácie – teda ohraničenia majetkových celkov. Tieto možno nájsť vo viacerých typoch listín.

Donačné listiny (literae donationales)

Sú to listiny, ktorými panovník udeľoval niekomu majetky s tým, že sa v každej konkrétnej listine presne vyznačujú.

Chotárne listiny (literae reambulatoriae)

Sú listiny, ktoré sa vyhotovovali pri obchôdzke chotára.

Štatučné listiny (literae introductoriae vel statutariae)

Sú listiny zachycujúce štatúciu alebo introdukciiu, teda vovedenie do držby. Počas tohto právneho úkonu sa malo zistiť, či je majetok uprázdnený a nikomu nepatrí, čím sa zabránilo dvojitému darovaniu. Kráľ touto úlohou poveroval kráľovského muža – homo regius. Mal vydať príslušný štatučný mandát pre konkrétne hodnoverné miesto. Samotného vovedenia sa zúčastňoval aj obdarovaný (ktorý platil všetky trovy vzniknuté v súvislosti so štatúciou), susedia (ktorí kontrolovali priebeh hraníc zo strany svojho majetku) a predovšetkým zástupcovia hodnoverných miest, ktorí na kráľovu žiadosť vyhotovili písomný doklad. Rozoznávame tri druhy týchto listín:

— *štatučný mandát*

- *relácia o štatúcii*
- *svedectvo* (hodnoverného miesta)

Metácie

Ohraničenia majetkov (metácie), uvádzané v listinách sú pre najstaršie obdobie najdôležitejším písomným prameňom pre poznanie minulej krajiny. Zväčša totiž popisujú menšiu, konkrétnu oblasť vymenúvajúc najdôležitejšie fyzicko-geografické a humánno-geografické prvky krajiny. Hodnota ich výpovede je o to závažnejšia, že popis hraníc, bol zväčša vyhotovený na základe ich reálneho obhliadnutia a teda popisoval reálnu skutočnosť.

Prvky krajiny, spomínané vo význame hraničných bodov možno rozdeliť na prírodné a umelo vytvorené.

K prírodným, ktoré najčastejšie reprezentujú pôvodný stav krajiny možno priradiť vrchy, skaly a iné terénne nerovnosti, lesy, pasienky, horské lúky, solitérne stojace stromy, močiare, potoky, rieky, a jazerá. Na ich základe možno rekonštruovať vodnú sieť, pôvodnú lesnú prikrývku krajiny, prevládajúcu fauna a flóru.

Ako hraničné body sa často využívali aj prvky krajiny, ktoré vznikli kultivačnou činnosťou ľudí. Ide najmä o polia, oráčiny, sady, vinice, cesty, mosty, hrádze, rybníky, studničky. Zmienky o týchto humánno-geografických prvkoch krajiny sú cenným zdrojom pre poznanie postupného zásahu človeka do prirodzeného prostredia.

Okrem vyššie zmienených sa na ohraničovanie majetkov využívali aj umelo vytvorené hraničné body. Išlo najmä o navršené kopy, či už z kameňa alebo zeminy. Stretnúť sa možno s hraničnými kameňmi, či zásekmi do stromov.

Využitie metácií je najefektívnejšie v prípade, že sa pre jeden areál zachovalo viacero metácií z rôznych období. Ide o vynikajúci komparatívny materiál pre sledovanie postupu a rozširovania sa kultivačných prác človeka.

Pri výskume jednotlivých areálov na základe metácií je vhodné dohľadať ohraničenia aj ich susedných areálov. Tie neraz prispievajú k presnejšiemu identifikovaniu priebehu hraníc a tým pádom aj k lokalizácii konkrétnych prvkov krajiny. Tento postup je možný aplikovať najmä na oblasti, ktoré mali silnú sídliskovú štruktúru a preto tu prirodzene vznikalo aj väčšie množstvo metácií.

Metácie sú tiež nesmierne dôležitým prameňom pre rekonštrukciu cestnej siete, nakoľko samotné cesty neraz predstavovali hraničnú čiaru medzi dvoma majetkami. V metáciách možno často nájsť aj bližšiu špecifikáciu cesty, a síce či ide o cestu hlavnú, veľkú, hradskú (*via magna, publica*) alebo naopak len o chodníček, či miestnu komunikáciu (*strata*). Na základe týchto údajov je niekedy možné hodnotiť frekvenciu komunikácie. Problematickým však zostáva fakt, že len veľmi zriedka listiny presne identifikujú východisko a cieľ cesty. Omnoho častejšie je možné sa stretnúť len s udaním smerovania cesty podľa svetových strán. To neraz vyvoláva mylné stotožňovanie súčasných ciest s cestami starými.

Ďalších nepresností sa dopúšťajú bádatelia pri stotožňovaní ciest z viacerých prameňov, niekedy dokonca z iných časových období. Pri tom nemusí ísť o rovnaké komunikácie. Malé množstvo zachovaných prameňov, najmä pred 14. storočím, neraz zvädza k preceňovaniu niektorých informácií o cestách, ktorých význam sa tak neraz umelo vyzdvihuje.

Štúdium cestnej siete je z hľadiska skúmania minulej krajiny mimoriadne dôležité, nakoľko práve pohyb ľudí po krajine si v histórii neraz vyžadoval najzásadnejšie zásahy do prírodnej krajiny (budovanie úvozov, mostov, spevňovanie terénu, vysušanie barín a močiarov).

Litterae divisionales

Sú to listiny o delení majetkov. Presne sa v nich popisuje, čo pripadá ktorému príslušníkovi rodu. Nezriedka sa v listinách rozdeľujú nielen poľnosti, pasienky, lesy ale aj sídelné jednotky, či obytné objekty (hrady, zámky, kúrie).

6. Písomné pramene naračnej povahy

Kroniky

Kroniky nemožno v žiadnom prípade vynechať pri výpočte písomných prameňov s veľkým významom pre historiogeografický výskum krajiny. Najmä pre staršie obdobie sú neraz jediným zdrojom. Interpretácia kroník a to najmä geografická, však býva spravidla mimoriadne náročná. Náročnosť spočíva už v samotnej otázke hodnovernosti týchto diel, ktorých autori neraz popisujú udalosti dávno minulé už v ich dobe. Z tohto dôvodu neraz zasadzujú dej do krajiny svojich čias, prípadne do krajov, ktoré osobne poznali. Často tak prichádza ku geografickému alebo časovému skresleniu, respektíve posunu. Ďalším problémom bývajú spravidla miestne názvy, ktoré zriedkakedy korešpondujú s názvami zo súdobých listín. Kronikárske rozprávania tiež často trpí schématickou dejom, aplikovaním zaužívaných dobových literárnych stereotypov alebo naopak nadmerným zvýrazňovaním. Všetky tieto aspekty sa dotýkajú aj popisu krajiny, ktorú autori využívajú na dotvorenie, prípadne gradáciu deja (*Útek panovníka z bitky cez hustý les a rozsiahle močiare*).

Napriek zmeneným interpretačným úskaliam, môžu byť kroniky pri municionom výskume nenahraditeľným zdrojom. Výskum krajiny možno pri využití kroník viesť viacerými smermi. Cenné sú najmä z hľadiska výskumu najstaršieho osídlenia a jeho rozširovania, vzhľadu krajiny, cestnej siete, hraníc, klímy, vývoja cirkevnej správy, či mikroregiónov.

V českej Kozmovej kronike sa napríklad nachádza viacero údajov o takzvanom konfiniu (*confinium*) – pohraničnej oblasti medzi Českým a Uhorským kráľovstvom – ktoré zaberalo územie od Moravy po riekú Váh. Vďaka tejto kronike sa dajú tiež sledovať postupné zmeny a následné ustáľovanie hraníc medzi týmito dvoma kráľovstvami.

Známa Anonymova kronika je v podstate najobsažnejším dielom, ktoré zachytáva stav krajiny (dnešného územia Slovenska) pred vpádom

Mongolov (Tatárov) v roku 1241/1242, ktorý zapríčinil veľké zmeny geografickej podoby zeme, súvisiace najmä s intenzívnou vonkajšou kolonizáciou.

Naratívne pramene, podobne ako ostatné písomné pramene, sú v mladšom období omnoho rozmanitejšie a ich výpovedná hodnota sa neraz zvyšuje a to najmä v komparácii s iným druhom prameňov. Naračné pramene sa rozrastajú napríklad o cestopisy, sprievodcov, regionálne kroniky, či pamätné knihy.

Písomné pramene účtovnej povahy

Význam prameňov úradnej a účtovnej povahy je veľký najmä z hľadiska demografických výskumov. Už z obdobia stredoveku sa zachovalo viacero ucelených alebo fragmentárne zachovaných prameňov účtovného charakteru. Je však zrejmé, že reálna výpovedná hodnota týchto prameňov stúpa s ich narastajúcim počtom a systematickejšim vedením. To znamená, že objektívny a ucelený výskum možno aplikovať až na súbory účtovných prameňov z mladšieho obdobia a to najmä od polovice 18. storočia.

Mestské účtovné knihy

Patria k prameňom, ktoré doteraz vo väčšej miere nevyužila ani historická geografia, ani samotná historiografia. Ich výpovedná hodnota sa doteraz uplatňovala najmä v otázke hospodárskych a sociálnych dejín stredovekých miest. Často jednotvárne a na prvý pohľad uniformné zápisy však pri bližšej analýze dokážu odpovedať aj na mnohé otázky z oblasti historickej geografie.

Sledovaním dátumov vyplácania roľníkov, vinohradníkov, žencov a iných za odvedenú prácu možno aspoň v hrubých rysoch opísať prevládajúcu klímu v určitom priestore a čase. Mnohé práce na poli alebo vo vinici boli a sú viazané na určité obdobie, no sú závislé aj od aktuálneho počasia.

Napríklad: vinič sa v dlhej mrazivej zime začína rezať neskôr ako počas zimy miernej. Seno sa nikdy nezhrabávalo v daždivých dňoch ani krátko po nich. Žatva začala až po dozretí obilia, čo bolo priamo závislé od priaznivého leta. V prípade, že boli mestské knihy vedené svedomito, to znamená, že intenzita zápisov v nich je pravidelná a intenzívna, je možné popísať zmeny počasia takmer na týždne. Často možno zachytiť také

zmeny počasia ako náhle nárasty vody v riekach, napadnutie snehu, holomrazy, dlhšie sucha a podobne.

Na základe účtovných zápisov v mestských knihách je tiež možné sledovať aj iné, dlhodobejšie zmeny krajiny. Medzi príkladmi možno uviesť likvidáciu lesných porastov (odlesňovanie za účelom získavania dreva na výstavbu), rozširovanie poľnohospodárskej pôdy, zakladanie rybníkov, či celkovú reguláciu vodných tokov a výstavbu ich premostení.

Mestské účtovné knihy možno zdarne využívať aj v prípade výskumu mestskej topografie. Umožňujú zisťovať názvy a priebeh ulíc, počty domov, lokalizujú významnejšie budovy.

Daňové súpisy

Začali sa vyhotovovať od začiatku 15. storočia a využívajú sa až do polovice 19. storočia. Boli spisované podľa žúp a podľa ich slúžnovských okresov. Základnou zdaňovacou jednotkou boli majetky a nie obyvatelia, preto je ich výpovedná hodnota o počte obyvateľov, často nie veľmi presná. Napriek tomu sú veľmi dobrým prameňom najmä na poznanie vidieckych sídiel. Radia sa k nim:

- *Portálne a dikálne súpisy (Conscriptio, Connumeratio portarum vel conscriptio dicae ac subsidii)*
- *Porta* – brána, daňová jednotka, pôvodne sa kryla s poddanskou usadlosťou (*sessio iobagonalis ac colonialis*), na ktorej bola brána, ktorou mohol prejsť plne naložený voz, bez ohľadu na počet osôb.
- *Dika* – rováš (využívaný pri súpise robôt a port).
- *Dicatores* – vyrubovači daní. Informácie získavali od richtárov.

Vznik súvisí so zavedením priamej štátnej dane Karolom Róbertom v roku 1336. Pravidelne sa už vyberá za kráľa Žigmunda Luxemburského. Zo stredoveku sa však tieto súpisy zachovali len ojedinele (*Abov, Gemer a Šariš – 1427, Gemer – 1431, Nitra – 1452, Turniansky – bližšie nedatovaný, Zemplín – 1441*).

V roku 1528 Ferdinand I. založil uhorskú komoru, ktorej boli predložené tieto súpisy na revíziu. Za Habsburgovcov bola táto daň vyberaná len so súhlasom snemu a ako *subsidium*, teda pomoc pri obrane krajiny.

Regnikolárny súpis (conscriptio regnicolaris)

Po prvýkrát prebehol tento súpis v roku 1715, no vzhľadom na jeho neúplnosť rovnako aj v rokoch 1720 a 1828. Neuvádzajú sa porty, ale mená hláv domácností a ich nehnuteľný majetok. Je teda uvedená každá zdaniteľná domácnosť. Bol to pokus o zavedenie pozemkovej dane. Neboli tu však spísané majetky šľachty (boli nezdaniteľní) a mešťanov slobodných kráľovských miest (platili samostatnú daň). Vyhotovovali sa podľa žúp.

Krajinský súpis (1828)

Súpis sa opäť sústredil na hlavy rodín, no aj na členov rodín vo veku od 18 – 60 rokov. Súpis si všimol tiež ich zamestnanie, postavenie, majetkové pomery a v prípade Židov aj náboženstvo. Opäť sa nevzťahoval na nezdaniteľné obyvateľstvo – šľachtu a cirkev. Údaje sa zapisovali do hárkov, ktoré boli zviazané do kníh.

Súpisy cirkevných desiatkov

Sú to výborné údaje k topografii a demografii mestečiek a zamestnanosti obyvateľstva.

Urbáre

Sú najvýznamnejším druhom písomností takzvanej patrimonialnej správy. Sú hodnovernejšie ako portálne súpisy. Urbáre zväčša obsahujú:

- súpis poddanských usadlostí
- veľkosť usadlostí
- výmeru oráčín a lúk
- rozsah feudálnej renty (naturálnej, peňažnej a robotnej)
- osobitné pracovné povinnosti.

Najstaršie urbáre z nášho územia sú zachované už zo stredoveku: Dobrá voda (1401), Makovica (1507), Beckov (1522). Od novoveku ich nachádzame ako bežnú súčasť písomnej agendy panstva a ich počet je teda ďaleko vyšší.

Sčítania obyvateľstva*Jozefínske sčítanie (1787)*

Ide o prvé sčítanie obyvateľov Uhorska vôbec. Vzniklo vzhľadom na potrebu demografických údajov pre vojenské účely. Bolo to všeobecné sčítanie a preto je zachytená aj šľachta a všetky stavovské vrstvy. Sčítanie prebiehalo v rokoch 1784 – 1785 a v rokoch 1786-87 sa vyhotovovala evidencia a revízia. Vzhľadom na začatie tureckej vojny v roku 1787 sa prestalo s evidenciou a v roku 1790 sa povinná evidencia osôb úplne zrušila.

System:

- *Tabela Familiae* (hárok so všetkými členmi rodiny)
- *Summarium loci* (sumár sídla)
- *Summarium comitati* (sumár župy)
- *Summarium regni* (sumár kráľovstva).

Na Slovensku chýbajú zo stoličných sumárov len Abovský a Užský sumár.

Nedostatky: Jeho najväčším nedostatkom bolo, že nebolo vykonané v rovnakom čase v celom Uhorsku. Dôvod možno hľadať v nedostatku komisárov a v odpore šľachty.

- u žien je uvedený len ich počet a náboženstvo, nie vek, zamestnanie a stav
- chýba vek u šľachty a duchovenstva
- nie je tu zachytená ani národnosť ani reč.

Populoris conscriptio ignobilium (1804/1805)

Sčítanie nešľachtického obyvateľstva. Malo sa každoročne doplňovať, no pre odpor žúp sa tak nedialo. Malo zistiť počet obyvateľstva schopného nastúpiť na vojenskú službu. Rešpektovalo zásadu skutočného obyvateľstva, takže boli evidované okrem miestne narodených aj osoby na miestach prechodne žijúce a cudzinci. Chybou bolo, že sa vykazovali vzdialení (dlhodobo odcestovaní) príbuzní- študenti a tovariši.

System: Postupovalo sa identicky ako v prípade Jozefínskeho sčítania obyvateľstva.

Nedostatky:

- nebolo všeobecné

- u žien bol uvádzaný len vek
- neobsahuje údaje o národnosti.

Ďalšie sčítania: 1869, 1880, 1890, 1900, 1910

Až do roku 1869 neexistujú presné štatistiky o obyvateľoch Slovenska. Od sčítania v roku 1880 sa udáva aj národnosť, no tieto údaje sú veľmi skreslené.

7. Toponomastické pramene

Ide najmä o vlastné zemepisné mená, ktoré z jazykového hľadiska skúma toponomastika. Pre historickú geografiu majú miestne názvy význam skôr v tom smere, že poukazujú na zaniknuté časti krajiny.

Miestne mená – označujú ľudské sídla a ich časti: mesto, dedina, ulica, námestie atď.

Pomiestne mená – označujú vodstvo, horstvá, kotliny, nížiny, parcely, časti chotára a komunikácie.

Postup pri identifikácii miestnych názvov

- pokus o zistenie susedných sídiel
- pokus o zistenie župy alebo slúžňovského okresu
- pokus o zistenie zasvätenia kostola, existencie fary a jej majiteľa.

Výskum patrocínií

Výskumu patrocínií sa venuje čoraz väčšia pozornosť. Patorcínia sú ako prameň mimoriadne dôležité aj pre historickú geografiu, nakoľko sú nezastupiteľné pri výskume geografických vzťahov medzi osídlením a umiestnením sakrálnych objektov. Čo je tiež dôležité, patorcínia špecifikujú časové vrstvy, v ktorých sakrálne objekty a príslušné osídlenie vznikalo. Isté skupiny patrocínií sú totižto typické pre isté časové obdobia, pre isté národnostné okruhy či pre špecifické skupiny ľudí (*kupci* – *Sv. Mikuláš*).

Staršie topografické práce

Matej Bel: *Noticiae Hungariae novae historico geographica (1735 – 1737)*: Ide o kolektívne dielo, ktorého bol Matej Bel len editorom. Jednotlivé župy pre neho spracovávalo viacero významných vedcov a geografov. Podáva cenné

informácie o krajine a jej zložkách v polovici 18. storočia. Dielo je uložené v Krajinskej Séceního knižnici (Országos Széchényi Könyvtár) a v arcibiskupskej knižnici v Ostrihome.

Vnútorne členenie: Dielo zostalo nedokončené a vyšli z neho len 4 zväzky z toho 1, 2. a 4. sa venuje práve územiú Slovenska. Uhorsko ako také delil na: Preddunajsko, Zadunajsko, Predtisie a Zátisie.

1. zväzok: Je celý venovaný Bratislavskej župe, pretože tá bola v tomto období politickým aj kultúrnym centrom Uhorska. Ďalším dôvodom bolo, že Matejovi pri jej spracovávaní pomáhali jeho žiaci z Bratislavského lýcea, ktorí pochádzali prevažne zo Slovenska. Trnava je tu spracovaná na 100 strán.

2. zväzok: Je tu dokončená Bratislavská župa a ďalej sú prebrané Zvolenská, Turčianska a Liptovská župa.

3. zväzok: obsahuje Nitriansku, Novohradskú, Tekovskú a Hontiansku župu. Ostatné župy tlačou nevyšli.

Štruktúra kapitol: všeobecná časť: o župe, fauna a flóra, geografia, história župy, šľachtické rody, zvyky a národnosti; špeciálna časť: hradné panstvá, mestá a dediny.

Topografické lexikóny

Sú azda najlepším dobovým svedectvom o rozvrstvení a kvalite osídlenia na konkrétnom území. Zachycujú tiež vývoj pomenovaní jednotlivých lokalít, v slovenskom, maďarskom, nemeckom a latinskom znení. Topografické slovníky spravidla poskytujú kratšie alebo dlhšie popisy jednotlivých sídiel (rôznej kvality), ktoré obsahujú mnoho cenných informácií nie len z hľadiska osídlenia, ale rovnako aj pre poznanie krajiny a jej zmien. Naokoľko sú tieto popisy zväčša homogénne pre celé územie, sú vhodné k porovnaniu kvality jednotlivých sídiel.

Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum Populorum (1773): Ide o najstarší zachovaný topografický lexikón, ktorý obsahuje údaje o jednotlivých sídlach. Mal tak umožniť lepšiu administratívu pre cisársky dvor a pre uhorské miestodržiteľstvo. Podnet vyšiel z Viedne od Márie Terézie, ktorá sa s touto žiadosťou obrátila na miestodržiteľskú radu v roku 1769. Realizácia však začala až v roku 1771 a skončila v roku 1773. Pri zostavovaní lexikónu sa vychádzalo zo župných údajov, údajov biskupských

úradov a zo župných zoznamov, ktoré vypracovávali poverení komisári priamo v teréne. Obsahoval rubriky:

- nominae locorum
- est pagus vel oppidum (bez sl. kr. Miest)
- habet parochum religionum
- habet ludi magistrum
- principaliter in eodem viget lingua

Známy je v dvoch exemplároch: Bratislavský a Budapeštiansky. Bratislavský exemplár je vyhotoveným odpisom originálu v Augsburgu v roku 1775. Bratislavský je z hľadiska prameňnej hodnoty cennejší.

Ján Matej Korabinský: *Geograficko-historický a hospodársky lexikón Uhorska – Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* (1786): Vznik tohto lexikónu nebol podmienený štátom, ale bol určený pre cudzincov, obchodníkov a cestovateľov. Z tohto dôvodu nemá úradný charakter. Ako prameň má sekundárny význam pre výskum geografie a demografie, pretože sa nezaujímal o udanie náboženstva a jazyka. Mestá sú tu radené abecedne.

András Vályi: *Magyar országnak leírása* (1796 – 1799): Má tri zväzky. Má podobnú štruktúru ako lexikón Korabinského. Má nehodnoverné údaje o národnosti obyvateľov, občas chyby v slovanských názvoch miest a dedín. Oproti lexikónom úradnej povahy sú obidva omnoho menej hodnoverné.

Ludovicus Nagy: *Notitiae politico – geographico – statisticae incliti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum* (1828 Budín): Ide o pomerne spoľahlivú pomôcku. Autor bližšie nešpecifikoval pramene, z ktorých čerpal, ale väčšina informácií pochádza z 20. rokov 19. storočia a nie z obdobia vydania publikácie. Ludovít sám bol šľachticom a bol zamestnancom uhorskej miestodržiteľskej rady ako vedúci podateľne. Len prvý zväzok sa dotýka územia Slovenska. Sídlá sú radené podľa žúp, v ktorých sú abecedne radené. Sídlá sa tu delia na:

- civitates
- oppidae
- pagi
- praediae et divelticura (samoty a zájazdne hostince)

Pri sídlach je uvedený počet domov a obyvateľov podľa náboženstva. Bližšie však nerozlišoval konfesie.

Elek Fényes: *Magyarország geografiai szótára* (1851 Pešť): Pokladá sa za relatívne spoľahlivý. Vyšiel opäť v súkromných rukách. Skladá sa zo štyroch zväzkov. Obsahuje abecedne radené sídla s príslušnosťou obcí k župám. Obsahuje tiež údaje o obyvateľstve, o prevládajúcom náboženstve a reči.

Súčasný pomôcky pre topografický výskum

Milan Majtán: *Názvy obcí na Slovensku za ostatných 200 rokov* (Bratislava 1972): Milan Majtán pri príprave tohto diela vyexcerpoval viacero pôvodných lexikónov. Najmä *Lexicon locorum 1773*, Lipského, Korabinského a miestopisné slovníky, ktoré pri sčítaní vydávali úrady.

Vlastivedný zborník obcí na Slovensku: V treťom zväzku sú historické názvy obcí na Slovensku.

Atlasy

Československý vojenský atlas: Bol vydaný ministerstvom obrany ČSR v roku 1965. Delí sa na: *geografická časť*: základné údaje o prírodných, hospodárskych a politických pomeroch v jednotlivých štátoch a svetadieloch. Mapa ČSR 1: 500 000; *vojensko-historická časť*: zahŕňa základné poznatky o histórii vojenstva. Poslednou mapou tu je mapa invázie na Kubu.

Atlas československých dejín (ČSAV 1965): Mierka 1: 1 000 000. Spolupracovala na ňom aj SAV. Je radený podľa českej periodizácie dejín. Nemá spracované osídlenie a mierky sú príliš malé.

8. Kartografické pramene

Kartografické pramene sú prakticky najvyužívanejším prameňom historickej geografie. Majú obrovský informačný a interpretačný potenciál. Ako jediné zachytávajú historický jav v časopriestorovom kontexte. Výpovedná hodnota máp je však priamo závislá od zamerania mapy, od dôslednosti, s ktorou je spracovaná, ako aj od spôsobu znázorňovania. Z tohto dôvodu sú pre potreby historicko-geografického výskumu využívané najmä mapy z 15. – 19. storočia a spravidla všetky mapy, ktoré zobrazujú stav krajiny nezodpovedajúci súčasnému stavu. Nezriedka sa však využívajú aj staršie mapy, ktoré však často nespĺňajú prísnejšie kritériá výskumu. Pre obdobie stredoveku vo všeobecnosti platí, že arabská kartografia bola na omnoho vyššej úrovni ako európska. Arabský svet niesol kartografické znalosti antického sveta. Arabi vo veľkom prekladali a šírili diela antických autorov. Počas obdobia stredoveku neustúpili tiež od myšlienky gul'atosti zeme.

Európske stredoveké kartografické diela majú len veľmi málo spoločné s dnešnými mapami. Ich úlohou nebolo zobrazit' teritória vtedajších štátov, ale skôr celý známy svet alebo aspoň jeho podstatnú časť. Na rozdiel od dnešných máp sa neusilovali zobrazit' svet tak, ako skutočne vyzeral, ale skôr sa pokúšali grafickým spôsobom podať biblické predstavy o svete, prípadne aktualizovať údaje antického zemepisca Ptolemaja, ktorého dielo bolo východiskové pre európskych kartografov takmer počas celého stredoveku.

Z obdobia stredoveku sa nám zachovalo celkovo len veľmi málo kartografických diel. O viacerých z nich vieme len na základe zmienky v písomných prameňoch.

Stredoveké kartografické zobrazovanie sveta

Pásmové mapy

Svet je na týchto mapách rozdelený na pásma. Zväčša býva týchto pásiem päť, niekedy však aj sedem. Tieto mapy nie sú s historicko-geografického hľadiska príliš prínosné (Obr. 1).

Kruhové mapy

Svet je na tomto druhu máp zobrazený v ovále alebo kruhu, v ktorého centre býval často situovaný raj. Vrcholným prejavom týchto máp je mapa fra Maura, zostavená niekedy pred rokom 1459. Obsahovala už najnovšie poznatky moreplavcov (Marca Pola) (Obr. 2).

Mapy typu *Terrum Orbis*

Tento špecifický typ kruhovej mapy sa v literatúre označuje tiež termínom TO mapa. Ide o mapu, ktorá bola centrálné rozdelená písmenom T na tri svetadiely. Ide o oblúbený typ mapy najmä v stredoveku. V strede sa nachádza Jeruzalem. Tieto mapy zobrazovali len obývané časti zeme. Tento typ mapy zobrazuje svet podľa definície Izidora Španielskeho, teda ako kruh, ktorý je obklopený oceánom. O - znamenalo zem rozdelenú na Európu, Afriku a Áziu. T - predstavovalo rieky alebo moria, ktoré Európu členili. T mohlo znamenať Don, Stredozemné a Červené more. Podľa inej interpretácie Dunaj, Níl a Stredozemné more. V hornej časti býva často zobrazovaný raj – eden (Obr. 3).

Beatové mapy

Predstavujú zmes kruhových a pásmových máp. Tri známe kontinenty (Európa, Ázia, Afrika) boli na nich oddelené morom od štvrtého neznámeho, ktorý bol nazývaný Antipodes, južne od Afriky. Vznikali v 10. – 13. storočí. Najznámejší je súbor štrnástich takýchto máp od asturského mnícha Beáta z Liébany, ku ktorým vyhotovil aj komentáre. Sú súčasťou jeho komentárov k apokalypse (*Commentaria Apocalyptin*). Z Beatových máp

vychádzal aj Heinrich z Mainz pri tvorbe svojej mapy sveta v roku 1110. Bola súčasťou knihy *De imagine mundi* (Obr. 4).

Komplexné mapy

Vychádzajú z kruhových máp, podľa členenia máp typu TO, ale sú na nich zobrazené väčšie podrobnosti: reliéf, pobrežie rastliny, obyvateľstvo etc.

Portolánové mapy (Obr. 5)

Ide o špeciálne námorné mapy, ktoré začali vznikať neskôr od 13. storočia v Taliansku. Možno ich chápať ako sprievodcov po prístavoch. Upozorňovali na námorné cesty, na pobrežia, útesy, nebezpečné miesta. Preto sú pobrežia morí znázorňované omnoho podrobnejšie ako vnútrozemie. Ich názov je odvodený od latinského slova *portus* – prístav alebo *portulan* – námorný príkaz. Tieto mapy obsahovali 16 alebo 32 smerových ružíc nazývaných rumbly. Základná ružica bola umiestnená v strede a ostatné okolo nej. Na lúčoch týchto ružíc bývali znázorňované prevládajúce smery vetrov, čo malo uľahčiť plánovanie námorných trás. Väčšina týchto máp má už správnu, severnú orientáciu. Ich vznik totiž úzko súvisí s využívaním kompasu. Nadväzovali na rímske periply – rímske náčrty, ktoré obsahovali smer plavby. Najznámejšími portolánovými mapami sú:

- *Carta Pisana 1275*: najstaršia portolánová mapa vôbec (Obr. 6).
- *Vesconteho mapy*: Vesconte bol talianskym kartografom. Robil kruhové aj portolánové mapy. Vytvoril najstaršiu datovanú portolánovú mapu (Obr. 7).
- *Katalánsky atlas (1375)*: Vznikol na Malorke. Autorom bol Abrahám Cresques. Atlas obsahuje 6 maľovaných máp. Pri tvorbe máp autor bral do úvahy objavy Marca Pola. Mapy sú tu usporiadané do podoby leporela (Obr. 8).

Cestovné mapy

Vznikali z potreby kresťanských pútnikov, putujúcich do Ríma.

O rozvoj kartografie sa zaslúžil aj arabský svet, ktorý omnoho dôslednejšie nadväzoval na antické tradície a rozvíjal ich. V Európe bolo rozhodným zlomom obdobie námorných výprav.

Zobrazenie Uhorska na stredovekých mapách cudzej proveniencie

Hoci rozvoj kartografie možno v Uhorsku sledovať až od konca 15. storočia, územie Uhorska sa niekoľkokrát vyskytlo na kartografických dielach prevažne talianskych autorov už v skoršom období. Tieto diela síce nie sú novým ani zásadným prameňom pre slovenskú historiografiu, či historickú geografiu, no sú napriek tomu zaujímavé, nakoľko poukazujú na to, ako bolo naše územie vnímané vzdelancami z iných krajín a ktoré hlavné znaky krajiny (najmä reliéfu a osídlenia) dokázali rozoznať a boli pre nich najznámejšie.

Tabula a kniha Rogerova (Tabula Rogeriana, Kittáb Ruggár) (obr. 9)

Mapa bola určená pre normandského kráľa Sicílie, Rogera II (1101 – 1154). Jej autorom bol najvýznamnejší arabský geograf Abu – Abdullah-Mohamed- al – Idrísi zo severoafrickej Ceuty, ktorý však prežil väčšiu časť života na Sicílii na dvore kráľa Rogera II. S prípravou mapy strávil Al – Idrísi 15 rokov. Pôvodne bola vyhotovená na strieborných doskách, no v origináli sa nezachovala. Známa je len z písomných opisov a z neskorších interpretácií. Zobrazené krajiny majú na tejto mape už reálne obrysy. Ako všetky arabské mapy aj táto mapa je orientovaná smerom na juh. Mapa z nášho územia zachytáva iba Bratislavu (*Pusan*) a Nitru (*Neitram*). Hlavné a korunovačné mesto Uhorska Székesfehérvár je vyznačený na mape v slovenskom znení ako *Belgraba*.

Mapa herefordská anglickej provincie a mapa ebstorfská nemeckej provincie

Obidve mapy zobrazujú aj územie strednej Európy. Pohoria Čiech a Slovenska sú zakreslené spolu. Na mapách sa objavuje nie príliš presne zaznačený Dunaj a Tisa. Patria do kategórie kruhových máp.

— *Ebstorfská mapa* je oltárnym obrazom z roku 1234. Vznikla v benediktínskom kláštore v Ebstorfe, ktorý sa nachádza v blízkosti Hannoveru. Autorom je pravdepodobne prepošt kláštora Gervasius z Tilbury (Obr. 10).

— *Herefordská mapa* je tiež oltárnym obrazom. Vznikla približne v roku 1280. Autorom je Richard (de Bello) z Haldinghamu a Laffordu (Obr. 11).

Dulcertova mapa (obr. 12)

Ide o portolánovú mapu, ktorá vznikla v Katalánsku v polovici 14. storočia. Je tu zachytený Dunaj, Váh, oblasť Žitného ostrova a dokonca aj Liptov. Dulcertova mapa je na informácie z oblasti Slovenska omnoho bohatšia ako Katalánsky atlas. Ten totižto označuje z územia Slovenska len Žitný ostrov a to pod nesprávnym názvom ako Rábsky ostrov.

Portolánová mapa Reinharda Pražského

Ide o jednu z posledných portolánových máp vôbec. Nezachovala sa v originály. Bola vytvorená v Salzburgu medzi rokmi 1434 – 1436. Zachytený je v nej pomerne presný opis toku Dunaja, Tisy a Dunajca. Z miest sú tu zachytené Košice, Kremnica, Trenčín, Trnava a Bratislava.

Zobrazenie Uhorska na moderných mapách (tabulae modernae)

Takzvané moderné mapy (*tabulae modernae*) vznikajú od začiatku 15. storočia. Sú dôležitým medzníkom na ceste za modernou mapou. Ide o mapy, ktoré vznikali na základe údajov z Ptolemaiovej Geografie. Ptolemaiova terminológia a miestopisné názvy boli v tomto období už zastarané a preto vznikajú nové mapy, ktoré sú sprievodnými listami Ptolemaiovej Geografie.

Mapa Mikuláša Kusánskeho

Zostavil ju cirkevný filozof, matematik a geograf Mikuláš Kusánsky okolo roku 1440. Patrí už k takzvaným moderným mapám. Mapa sa nezachovala v pôvodnej podobe ale len v neskorších spracovaniach od Henricha Martella Germana (Obr. 13) a v podobe takzvanej Eichstädtskej mapy, ktorú vytvoril Mikuláš Germanus (Obr. 14). Na mape Henricha Martella

sú zobrazené hory (Karpaty) obklopujúce Slovensko. Vodopis je zastúpený Dunajom a pravdepodobne Hronom, Váhom a Ipl'om. Z miest tu je zachytená Bratislava, Trnava, Skalica, Trenčín a Komárno. Eichstädtská mapa je ešte podrobnejšia.

Mapa Erharda Etzlauba (Obr. 15)

Vrcholný počín stredovekej európskej kartografie. Jej autorom bol norimberský kartograf Erhard Etzlaub a zostavil ju v deväťdesiatych rokoch 15. storočia. Mapa zobrazuje cesty zo strednej Európy do Ríma. Bola teda akýmsi sprievodcom pre pútnikov. Mapa už nie je ovplyvnená Ptolemaiovým dielom, ale na druhej strane sa obmedzuje iba na územia kadiaľ prechádzali cesty do Ríma. Na mape je zachytená iba západná časť Slovenska, približne od rieky Moravy po Kremnicu, ktorou prechádzala cesta z Poľska do Ríma. Z vôd je zachytený len Dunaj. Na mape sú vyobrazené mestá: Prievidza, Kremnica, Nitra, Trenčín, Bratislava. Na jej podklade bola ešte vyhotovená mapa Martina Waldseemullera (Obr. 16) vytlačená v roku 1513, ktorá však oproti Etzlaubovej mape neprináša nič nové.

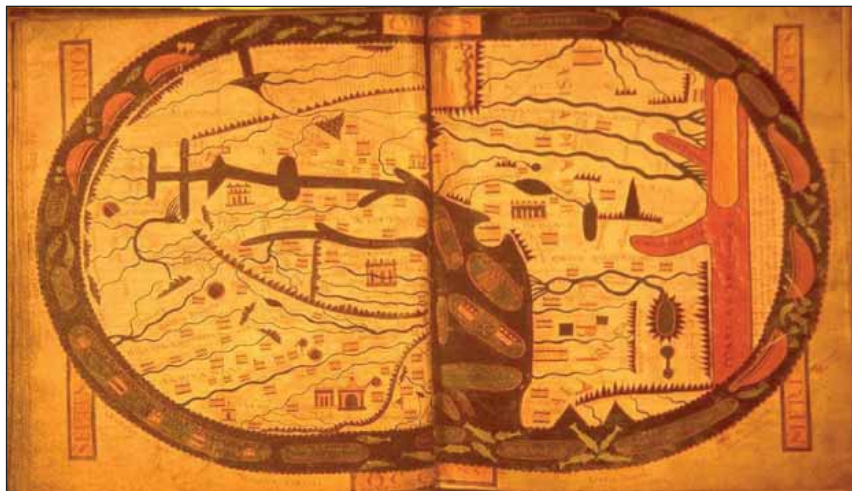
Obr. 1: Ukážka pásmovej mapy

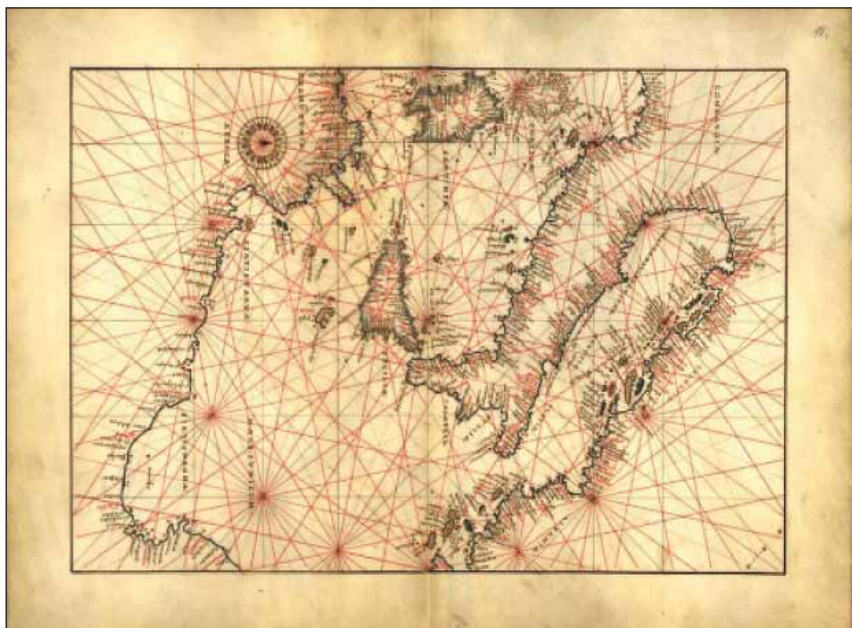
Obr. 2: Kruhová mapa fra Maura

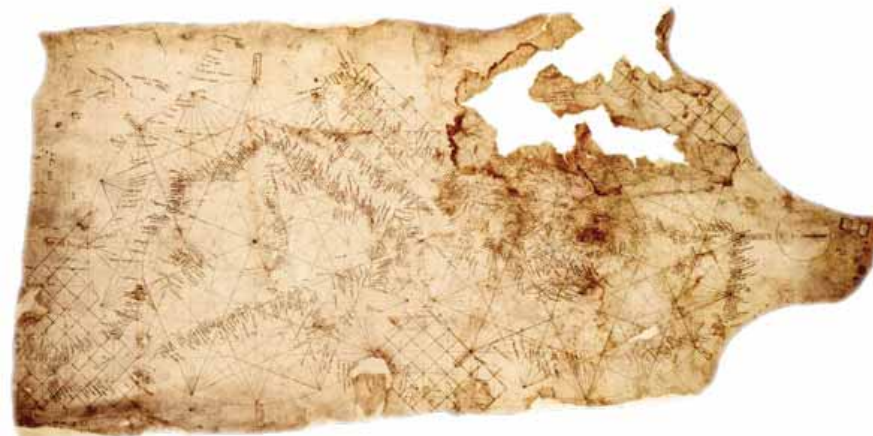
Obr. 3: Mapa typu terrum orbis (to)

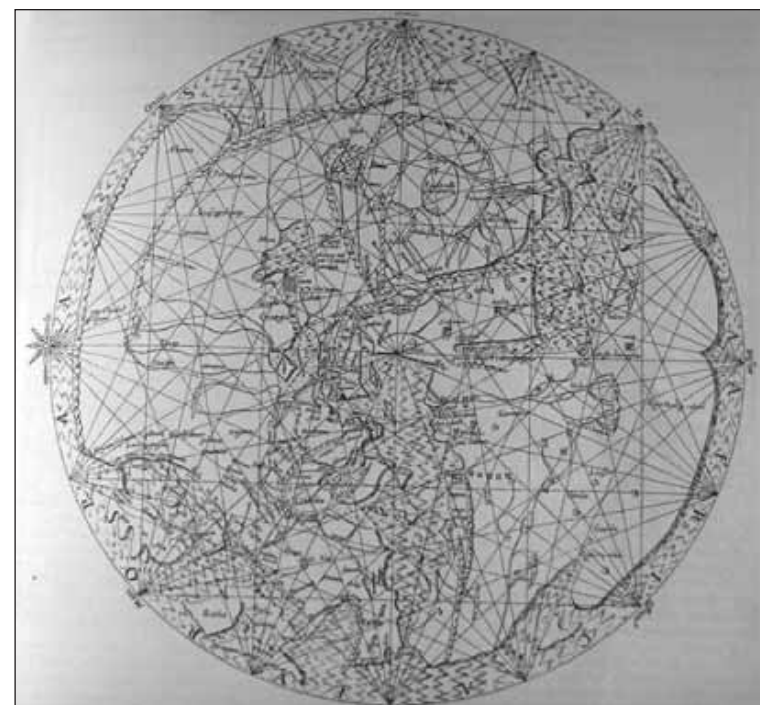
Obr. 4: Beatova mapa

Obr. 5: Ukážka porotolánovej mapy

Obr. 6: Carta Pisana (1275)

Obr. 7: Vesconteho mapa

Obr. 8: Katalánsky atlas (1375)

Obr. 9: Tabula Rogeriana, Kittáb Ruggár

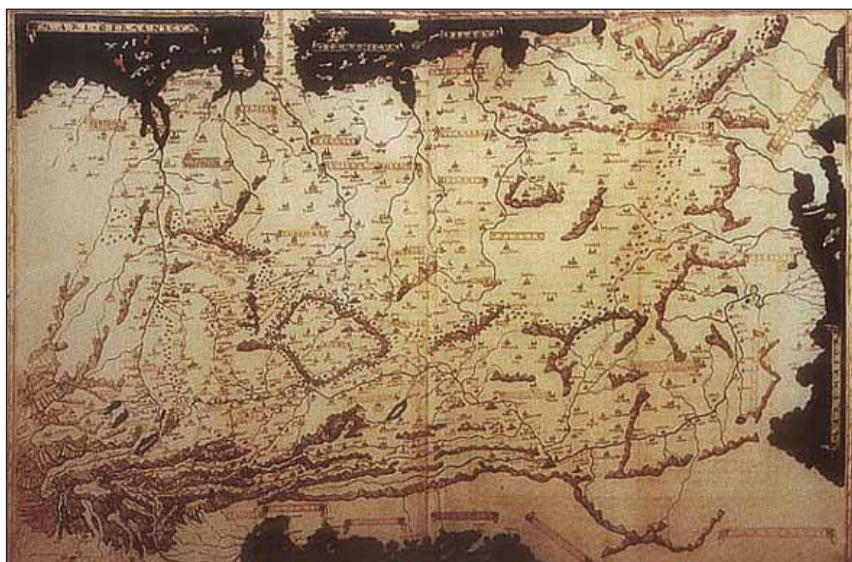
Obr. 10: Ebstorfská mapa nemeckej provincie

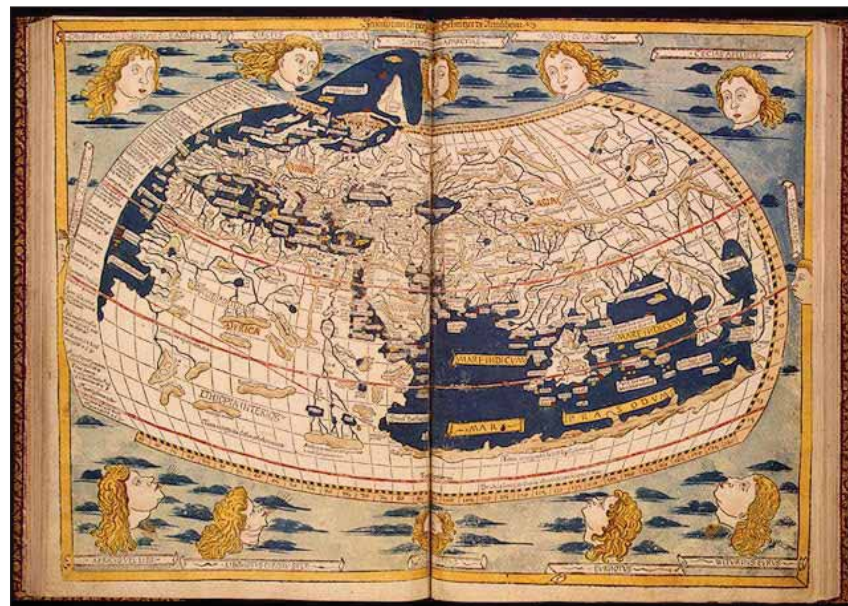
Obr. 11: Mapa herefordská anglickej provincie

Obr. 12: Dulcertova mapa

Obr. 13: Ukážka z mapy Henricha Martella Germana

Obr. 14: Mapa Mikuláša Germanusa

Obr. 15: Ukážka z mapy Erharda Etzlauba

Obr. 16: Ukážka z mapy Martina Waldseemüllera

9. Domáci kartografický vývoj

V oblasti Uhorska mala pre rozvoj kartografie v stredoveku najväčší význam vláda Mateja Korvína, ktorý sa obklopoval domácimi aj zahraničnými vedcami so záujmom o humanitné vedy, no v čoraz väčšom meradle aj o vedy prírodné a astronomické. (Antonio Bonfini, Píetro Ransanus a Marzio Galeotto) Treba tiež spomenúť známu Akadémiu Istropolitánu, na ktorej sa stali profesormi Johann Müller-Regiomontanus a Poliak Marcin Bylica z Olkusza s hlbokým záujmom o prírodné vedy.

Práve z poverenia Mateja Korvína vznikla aj prvá známa mapa.

Roselliho mapa (cca. 1480)

Florentín Francesko Roselli prichádza na dvor Mateja Korvína v roku 1479 a vzápätí je poverený vyhotovením mapy Uhorska. Už pred touto mapou muselo existovať viacero iných máp, no chýbajú na to jasné doklady. Ani Roselliho mapa sa však nezachovala v origináli. Po návrate do Florencie, Roselli aj naďalej pôsobil ako významný medirytca, kovolejár a drevorytec.

Lazarova mapa (1513), (obr. 1)

Je to najstaršia zachovaná kartografická pamiatka zachycujúca územie Uhorska a teda aj Slovenska. Jej autorom bol Lazarus Rozetti (Jeho meno podobné menu Roselliho bolo dôvodom, prečo ich niektorí autori navzájom stotožňovali), tajomník ostrihomského arcibiskupa Tomáša Bákoca. Podklady na mapu Lazarus zbieral viac ako 10 rokov a na konci spolupracoval aj s kozmografom Jakobom Zieglerom. Rukopis tejto mapy vyhotovil v roku 1513 no v origináli sa nezachoval. Mapa je známa až z neskoršieho tlačeného nemeckého vydania z roku 1528. Mapa bola neskôr ešte niekoľkokrát vydaná nanovo.

V roku 1528 bola mapa vydaná zásluhou viedenských humanistov Georga Tansttetera (Collimitius) a Johanna Spiesshaimera (Cuspinianus) v tlačiarňi Petra Bienewitza (Apianus). Tí do nej spravili aj viacero zásahov a korekcií. Všetci traja boli členmi Dunajského učeného tovarišstva (Sodalitas litteraria Danubiana) – prvej vedeckej spoločnosti v strednej Európe.

Zobrazenie mapy: Mapa využíva takzvané kopčekové zobrazenie reliéfu. Jej mierka je približne 1: 1 093 000, no nie je rovnaká vo všetkých častiach mapy. Mapa je nesprávne orientovaná o 45 stupňov doľava, čo je zapríčinené pravdepodobne tým, že ju vydavateľ orientoval podľa Dunaja. Je plne kolorovaná.

Sídla: Lazarova mapa znázorňuje pomerne hustú sídelnú štruktúru. V rámci dnešného Slovenska je na nej zakreslených 289 sídel, čo predstavovalo asi osem percent sídel na konci stredoveku. Ide o kráľovské mestá, mestá, mestečká, dediny, hrady a jeden kláštor (Červený Kláštor).

Mená miest sú uvádzané zväčša v ich nemeckom ekvivalente, ktorý prevzali pravdepodobne jej vydavatelia. Napriek tomu je zaujímavé, že na mape možno nájsť viacero čisto slovenských termínov ako napr. Streda pre Dunajskú Stredu, pre ktorú bol v tomto období v prameňoch ustálený skôr maďarský ekvivalent *Serdahel*. Je to akiste nános ešte samotného Lazara, ktorý pravdepodobne využíval pri tvorbe mapy bližšie neznáme slovenské pomôcky (uvažuje sa o tabuľkách zemepisných širok od Martina Byliczu z Olkusza, profesora Akadémie Istropolitany) alebo prevzal miestne ľudové názvy.

Riečna sieť: Vedci vyzdvihujú pomerne presný zákres vodných tokov. Je prvý, kto zakreslil správne Dunaj s jeho prítokmi, ako aj s dvoma charakteristickými ohybmi pri Vacove a pri sútoku s Drávou.

Laziova mapa Uhorska (1552) (Obr. 2).

V súvislosti s expanziou Turkov do Uhorska sa ukázalo, že dovtedy vzniknuté mapy nemohli vhodne poslúžiť vojenským účelom. Z tohto dôvodu v roku 1552 poveril Ferdinand I. svojho osobného lekára a dvorného historiografa Wolfganga Lazia vyhotovením novej mapy. Mapa vyšla v roku 1556 u Michala Zimmermanna pod názvom *Regni Hungariae descriptio vera*. Lázus dobre poznal len severozápadnú časť Uhorska, ktorú vraj osobne prešiel pred vyhotovením mapy.

Zobrazenie mapy: Lázus ako hlavný prameň pre svoju mapu využil Lazarovu mapu a len severozápad Uhorska, ktorý poznal osobne, spracoval sám, vrátane udávania zemepisných širok. Opravil nesprávnu orientáciu z Lazarovej mapy, no dopustil sa zlého prekreslenia Dunaja a namiesto toku na juh ho zakreslil na juhovýchod. Taktiež matematický základ jeho mapy je nepresný a preto sa nedá určiť mierka tejto mapy.

Laziova mapa v ďalšom období ovplyvňovala tvorbu máp až do 18. storočia, vrátane zlého prekresľovania Dunaja. Mapu do svojho atlasu prebral aj významný kartograf Ortelius. V roku 1566 vyhotovil kópiu Laziovej mapy trnavský rodák Ján Sambucus a pripojil k nej zemepisný opis krajov.

Vznik a rozvoj regionálnych máp

Do 16. storočia možno ukotviť aj vznik uhorských regionálnych máp, to znamená máp menších území. Prvé regionálne mapy v Uhorsku vznikali ako vedľajší produkt vytyčovania, respektíve reambulácie hraníc medzi jednotlivými panstvami. Počas obchôdzky hraníc sa vyhotovili drobné náčrty ich priebehu, na základe ktorých sa neskôr zostavili reambulačné listiny. Takéto náčrty sa zachovali napríklad z roku 1522 pre panstvá Považská Bystrica, Bytča, Lednica, a Budatín.

Mapa Hornej Oravy (1550)

Ide o najvýznamnejšie kartografické dielo regionálneho charakteru zo 16. storočia. Mapu vytvorili vyslanci Uhorskej komory Andreas Kreiser a Jozef Milauer, za účelom zmapovania slaných prameňov na úpätí Babej Hory. Miestni obyvatelia totiž naplno využívali tieto pramene na získavanie soli, čím narušali štátny monopol so soľou. Autori k správe pripojili aj rukopisnú mapu.

Mapa je najstarším zobrazením hornej Oravy a ako taká je významným prameňom pre poznanie jej osídlenia. Zakresľuje viacero obcí, ktorých prvá písomná zmienka je až z druhej polovice 16. storočia. V mape sú tiež zakreslené pohoria, potoky, rieky, niektoré sídla a už spomenuté slané pramene.

Pavol Kray: Mapa Spišskej župy (1715) (Obr. 3)

Mapa je najstaršou samostatnou mapou slovenskej župy. Pavol Kray bol rodákom z Kežmarku. Mapa je nakreslená na pergamene. Jej plný názov je *Ikonographische delineation des ganzen Zipser Comitates*.

Mapa Martina Stiera (1664) (Obr. 4)

Mapa bola vyhotovená ako pomôcka pri organizovaní protitureckej obrany. Jej autorom bol vojenský kartograf a inžinier. Mapa má podrobnú kresbu s vyznačením pohorí (kopčekovou metódou), lesov, nížin a vôd. Mapu neskôr pri svojej tvorbe využili viacerí kartografi.

Fabius Antonius de Colloredo: Malý atlas Uhorska (1689) (Obr. 5)

Autor tento atlas vypracoval ako svoju dizertačnú prácu na Viedenskej univerzite u profesora Gabriela Hevenešiho. Je to vôbec prvý atlas Uhorska. Heveneši, známy zberateľ písomností dotýkajúcich sa dejín Uhorska, zaradil do svojej zbierky aj niekoľko starších máp. Tie sa stali podkladom pre vytvorenie atlasu.

Atlas obsahuje 40 prehľadných mapových listov, ktoré zobrazujú celé územie Uhorska. Slovensko sa nachádza na 12 mapových listoch.

Müllerova mapa Uhorska (1709) (Obr. 6)

Johann Christoph Müller bol vojenským inžinierom, ktorý spolu s talianskym vojenským inžinierom Luigim Marsigliom pracoval na vymeriavaní Dunaja. Dunaj mal totiž mimoriadny strategický a ekonomický význam. Müller bol pôvodne len Marsigliovým pomocníkom. Neskôr, po nútenom odchode Marsigliho sa stáva Müller vedúcim projektu prípravy mapy Uhorska. Svoju mapu vyhotovil na podnet Uhorských stavov. Vyšla tlačou až v roku 1709.

Ide vôbec o prvú uhorskú topografickú mapu, čiže mapu, ktorá bola vyhotovená na základe reálnych zemepisných meraní. Takéto mapy začali vznikať práve vďaka matematikom a vojenským inžinierom. Jej presnejšie zobrazenie umožnil najmä rozvoj kartografie a zememeračstva v 16. a 17. storočí. Stanovenie obvodu zeme a jedného stupňa zemepisnej šírky,

triangulačné meranie, pokusy o určenie nultého poludníka, nové pomôcky v podobe logaritmických tabuliek, ďalekohľadu, či nitkového kríža, to všetko prispelo k lepšiemu zobrazeniu Müllerovej mapy a nových máp 18. storočia.

Zobrazenie mapy: Mapa má mierku približne 1: 540 000. Na jej veľkosť je však sídelná sieť zakreslená pomerne chudobne. Müllerovi sa po meraní Dunaja podarilo odstrániť chybu v jeho zakresľovaní a tiež niektoré ďalšie vodopisné zákresy. Reliéf je zakreslený ako perspektívna kresba kopčiekov osvetlených z ľavej strany.

Túto mapu prekonal až prvé vojenské mapovanie.

Mapy Samuela Mikovínyho

Samuel Mikovíny sa považuje v našom prostredí za priekopníka prísne vedeckej tvorby máp. Svoje mapy vypracovával pre Belove: *Noticia Ungariae novae historico-geographica*. O samotnej tvorbe máp publikoval dlhšiu rozpravu v prvom dieli Notícii a taktiež v samostatnom *Liste o spôsobe zostavovania miestopisných máp v Uhorsku (1732)*.

Nové metódy tvorby máp

Pri tvorbe máp využíval štyri základné princípy: astronomický, geometrický, magnetický a hydrografický. Na základe astrologických meraní sa mu podarilo určiť presnú polohu niektorých miest. Vytvoril si tiež vlastný nultý poludník, ktorý prechádzal bratislavským hradom, ktorý bol základom pre jeho ďalšie merania. Vyjadril sa tiež za vytvorenie medzinárodne uznávaného nultého poludníka. Prvýkrát tiež vytvára základnú trigonometrickú sieť, ktorej základné body boli v Bratislave, Svätom Jure, Nitre a Banskej Bystrici a na vrchoch Vojšín a Sitno. Išlo teda o výrazné a dobre viditeľné body. Následne pokryl celú krajinu sústavou trojuholníkov. Pri zobrazovaní nerovností reliéfu nevyužíval kopčekovú metódu, ale novú metódu šrafovania.

Župné mapy (Obr. 7)

Jeho stoličné mapy sú veľmi dôležité, pretože pri mierke 1: 14 000 zachytávajú už aj vidiecke sídla a polia v ich skutočnom pôdoryse. Ako prvá vyšla

v prvom zväzku Notícii Bratislavská župa a následné aj ďalšie, ale len pred-dunajské župy. Viacero máp zostalo len v rukopise.

Stavebné plány

Mikovíny bol tiež priekopníkom vo vyhotovovaní plánov (podrobná mapa malého územia) a stavebných plánov, najmä v súvislosti s prestavbami vodných tokov (Dunaj) a banských zariadení (sústava tajchov).

Rozvoj a využívanie čiastkových máp a plánov opevnení baní a miest

Vojna s Osmanskou ríšou si veľa krát vyžiadala vybudovanie nových alebo modernizáciu starých opevnení. Ich výstavba sa prirodzene spájala s tvorbou stavebných plánov a projektov. Vďaka týmto projektom poznáme viaceré pôdorysy slovenských hradov a pevností už zo 16. storočia. Množstvo stavebných plánov enormne narastá až v 18. storočí.

Už v 16. storočí sa začalo aj s mapovaním banských oblastí. V tomto období išlo zväčša o rukopisné mapy, využívané zväčša pre potreby konkrétnych banských diel. Baníctvo na území Slovenska sa v období novoveku čoraz častejšie muselo vysporiadať s technickými (potreba vodného pohonu pre banské zariadenia, vetranie) a prírodnými (nárast spodnej vody) problémami. Za týmto účelom začínajú vznikať technické banské plány dopravy vody pre banské stroje, zlepšenia vetrania, odvodňovania, či dopravy. Rovnako ako v prípade stavebných plánov aj rozvoj banského mapovania narastá až v 18. storočí (Obr. 8).

V 18. storočí vzniká tiež množstvo máp, zachycujúcich reguláciu vodných tokov. Z tohto hľadiska bolo najvýznamnejšie mapovanie Dunaja a jeho ramien, ktorých systém sa často a rýchlo menil a spôsoboval problémy pri určovaní chotárnych hraníc. Najstaršia mapa Dunaj pri Bratislave vznikla v roku 1698.

Z hľadiska výskumu miest, ich zástavby a okolitej krajiny sú mimoriadne dôležité plány miest. Najstaršie plány miest u nás pochádzajú z 18. storočia. Možno k nim priradiť napríklad plán Bratislavy z roku 1765, vypracovaný Michaelom Marquatom a plán Košíc z roku 1780. Plány miest často zachytávajú starý priebeh ulíc, radenie pozemkov, už neexistujúce časti mesta, prípadne staré opevnenia a barbakany.

Prvé vojenské mapovanie (1763 – 1785) (obr. 9).

Vzhľadom na veľký nedostatok podrobných máp v 2. pol. 18. storočia nariadila v roku 1763 Mária Terézia podrobné mapovanie ríše po prehranej sedemročnej vojne. Vojna bola vraj prehraná vďaka žalostnému stavu kartografického materiálu oproti pruským mapám. Celé mapovanie trvalo 24 rokov. Väčšina týchto prác sa ukončila ešte za jej života, no známe je ako Jozefínske mapovanie: Josephinische Aufnahme. Mapovanie slovenskej časti sa začalo Spišskou župou v roku 1769 a skončilo v roku 1784. Tieto mapy sú uložené v Rakúskom štátnom archíve. Mapovalo sa ešte bez pevných geodetických základov, pomocou jednoduchých meračských pomôcok (buzola, meračské reťaze a pásma) metódou a la vue – odhadom od oka. Mapy z tohto mapovania znázorňujú naše územie ešte pred rozsiahlymi zásahmi do krajiny, akými bola výstavba ciest, železníc a vodných nádrží, preto sú veľmi cenné.

Zobrazenie mapy: Slovensko je tu premietnuté na 210 farebných máp. Reliéf je znázornený miešaním tieňovania viedenským tušom s krížovým kartografickým šrafovaním v smere spádnic. Strmosť svahov je zobrazená kratšími a hrubšími šrafami a tiež tmavšou farbou. Podľa nariadenia sa mali dokonale zobrazit všetky hranice, cesty, pohoria, rieky, studne, potoky a iné strategicky dôležité miesta. Na okrajoch listov je uvedený zoznam listov a kolónky na udanie počtu obyvateľstva. Tieto údaje však pri niektorých listoch chýbajú. Neudávala sa nadmorská výška. Slovensko bolo spracované podľa triangulačných bodov, ktorých vzdialenosť sa len odhadovala. Jednotlivé časti Slovenska boli spracovávané rôznymi kartografmi, preto je aj kvalita vyhotovenia rôzna. Mierka bola vyhotovená v troch veľkostiach:

- polovičná mierka: 1: 57 600
- jednoduchá mierka: 1: 28 800 (využitá pre Slovensko)
- dvojnásobná mierka: 1: 14 400.

Všetky mapy vojenských mapovaní už spĺňajú prísne vedecko-výskumné kritériá na ich interpretáciu. Možno ich pokladať za najstaršie komplexné zobrazenia celého Slovenska.

Lipského mapa Uhorska (1806)

Lipský bol tiež vojenským kartografom, ktorý pracoval vo vojenskej kartografickej komisii a na prvom vojenskom mapovaní. Kvôli presnému výpočtu polôh miest v Uhorsku na základe astronomických meraní bola na jeho pokyn zorganizovaná výprava vedcov do týchto jednotlivých bodov.

Lipského mapa vyšla pod názvom *Mappa generalis regni Hungariae*. Pri spracovávaní tejto mapy vychádzal predovšetkým z výsledkov prvého vojenského mapovania. Lipského materiály využil aj Demeter Görög pre svoj *Atlas Hungaricus*. Pri tvorbe mapy vychádzal z astronomických výpočtov opierajúcich sa o astronomické body. Vznikla tak prvá vedecká mapa Uhorska. Získala si veľké uznanie aj mimo Uhorska a bola niekoľkokrát vydaná znovu a v menších mierkach. Na svojom ťažení ju využíval aj Napoleon Bonaparte. V roku 1810 vyšla v Pešti prepracovaná do mierky 1:400 000 známa ako Malý Lipský – *Tabula generalis regni Hungariae*.

Zobrazenie mapy: Mapa sa skladá z 12 listov, pričom samotnú mapu tvorí 9 listov a na ostatných sa pojednáva o rozdelení Uhorska a Sedmohradska s menami miest a obcí. Reliéf je znázornený nepravidelným šrafovaním so šikmým osvetlením z ľavej strany. Tento spôsob však bol už v tomto období zastaraný a bežnejšie sa používali pravidelné Lehmanove šrafy. Mierka mapy je: 1: 469 472.

Repertorium locorum objectorumque mappae generalis regni hungariae

Ide o register k mape, ktorý Lipský vyhotovil v roku 1808 v Pešti. Obsahuje 3 300 hesiel, ktoré umožňujú identifikáciu sídiel na jeho mape.

Demeter Görög: Atlas Hungaricus

Začal vychádzať v roku 1802 vo Viedni ako separátne vydávanie župných máp, ktoré následne vychádzali až do roku 1811. Až neskôr vyšli ako súborné dielo v jednom zväzku. Demeter Görög bol skôr redaktor ako pôvodca máp. Jeho mapy nedosahujú presnosť Lipského, no napriek tomu obsahujú niektoré lokácie, ktoré Lipský neuvádza.

Zobrazenie máp: Reliéf je znázornený šrafovaním. Zemepisná sieť využíva ako nultý poludník – Budínsky poludník. Mierka je rôzna. Veľké stolice sú zobrazené na jeden list. Register k tomuto atlasu je neúplný.

Druhé vojenské mapovanie (1806 – 1869) (Obr. 10)

Po ukončení prvého vojenského mapovania sa nepodarilo zostaviť komplexnú mapu Rakúsko – Uhorska, nakoľko na mnohých miestach sa kartografi dopustili hrubších omylov súvisiacich s veľmi benevolentným odhadom polohopisu a zemepisnej orientácie. Z tohto dôvodu sa rozbehli prípravy na vedeckejšie vypracovanie nového mapovania. Nové mapovanie tiež začalo ako reakcia na absenciu presných máp celej monarchie počas napoleonských vojen. Vo všeobecnosti je známe ako Františkove mapovanie – *Franciscische Aufnahme*.

Prvá fáza mapovania prebiehala pod záštitou topografického oddelenia pri hlavnom štábe vo Viedni. V roku 1839 prevzal tieto práce novozaložený Vojenský zemepisný ústav.

Systém: Mapy boli vyhotovené už na základe presnej vojenskej triangulácie celého územia. Táto triangulácia Uhorska bola viackrát pozastavená a kvôli chybe v roku 1829 musela byť dokonca úplne nanovo vyhotovená. K výpočtu jednotnej siete prišlo až v roku 1860.

Územie Slovenska: Územie Slovenska bolo merané na dve etapy a nebolo zmapované celé. Na mapách chýba napríklad územie medzi Skalickou, Senicou, Pezinkom a Šamorínom. Niektoré úseky severného a južného Slovenska sa dokončili až v 2. pol. 19. storočia.

Zobrazenie mapy: Ide o mapu celého Uhorska v jednotnej mierke 1:28 800, len niektoré vojenské tábory a mestá sú zobrazené v mierke 1:14 400. Mapy druhého vojenského mapovania sú výrazne podrobnejšie ako mapy prvého. Reliéf je vyznačený pravidelným Lehmanovým šrafovaním (spádniciami/ hachurami), stále bez vrstevníc, aj keď boli už v tejto dobe známe. Výškopis takisto chýba. Mapy sú kolorované. Na mapách možno identifikovať: lesy, lúky, pasienky, zamokrené pôdy, ornú pôdu, vinohrady, stavby, cesty (červená čiara), železnice (dvojitá čierna čiara), objekty, riečnu sieť, pramene, mosty (hnedá čiara) a brody, skaly, bralá.

Tieto mapy boli tajné, preto ostali v rukopisoch. Sú uložené v Štátnom rakúskom archíve vo Viedni. Z týchto máp bola vyhotovená neskôr aj takzvaná *Staršia špeciálna mapa*, celá v mierke 1: 14 400.

Tretie vojenské mapovanie (1869 – 1887)

Bezprostredným podnetom bola opäť prehraná bitka Rakúsko-Uhorska s Pruskom. Presnosť máp bola vyžadovaná hlavne vzhľadom na delostrelectvo. Vychádza už v dekadickej mierke 1:25 000.

Použil sa už exaktný základ – polyedrické kartografické zobrazenie. Jedná sa o katastrálne mapovanie (mapy chotárov a ich častí). Je to dôležitý prameň, pretože mapy sú zachytené v najväčších mierkach. Výšková sieť bola odvodená od jadranskej nulovej hladiny v Terste a výškopis je tu už po prvýkrát znázornený vrstevnicami.

Na týchto mapách možno zachytiť tie isté objekty ako na predchádzajúcich mapovaniach.

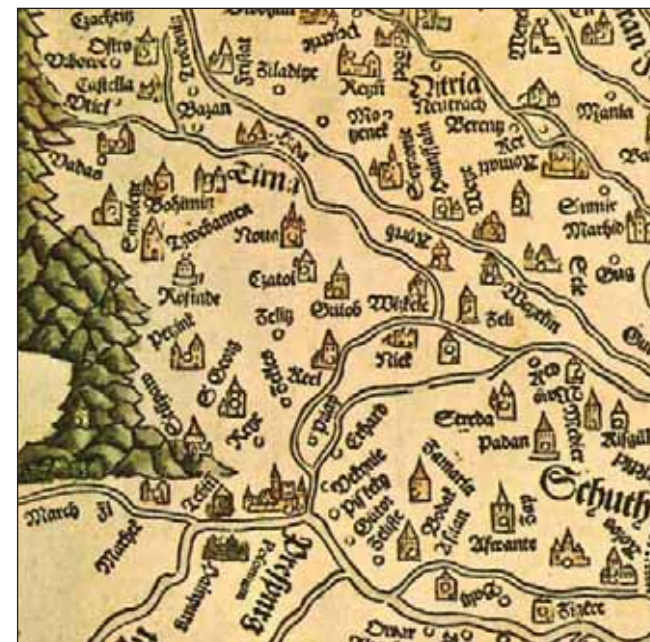
Štvrté vojenské mapovanie (1896 – 1914)

Z nášho územia sú v tomto mapovaní zachytené len Vysoké Tatry. Vzniklo na základe fotogrametrickej metódy. Ide o mapy v mierke 1:25 000. Ďalšie práce prerušila prvá svetová vojna a rozpad monarchie.

Stabilný kataster

Ako prvý ho zaviedol František I. v roku 1817, no kvôli odporu šľachty a vďaka nedostatku profesionálnych pracovníkov sa nepresadil. Miesto toho sa na čas používali konkrétné mapy pre daňové účely, ktoré vychádzali zo starších máp. S katastrálnym mapovaním sa začalo reálne až od roku 1856. V roku 1875 sa zriadil v Uhorsku stabilný kataster, ktorý vyhotovili na základe všetkých dostupných máp. V roku 1897 ho previedli zo siahovej miery na metrickú.

V Československu sa jednotný kataster podarilo zaviesť až v roku 1927. Mapy boli vyhotovené v mierkach 1:2000, 1:1000, 1:500.

Obr. 1: Ukážka z Lazarovej mapy

Obr. 2: Ukážka z Laziovej mapy

Obr. 3: Mapa Spišskej župy od Pavla Kraya

Obr. 4: Ukážka z mapy Martina Stiera

Obr. 5: Ukážka z Malého atlasu Uhorska od Fabiusa Antoniusa de Collredo

Obr. 6: Ukážka z Müllerovej mapy Uhorska

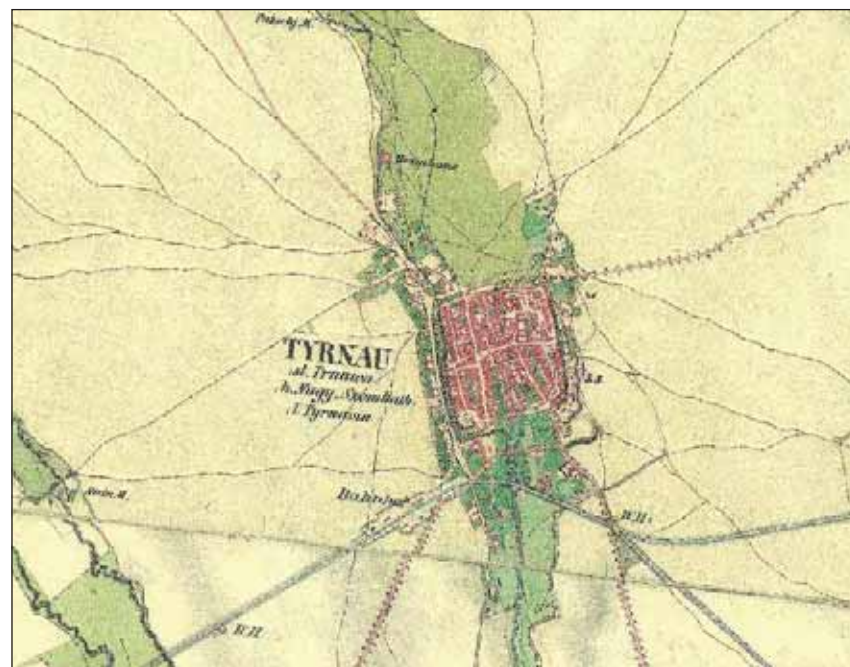
Obr. 7: Ukážka z mapy Bratislavskej župy od Samuela Mikovíniho

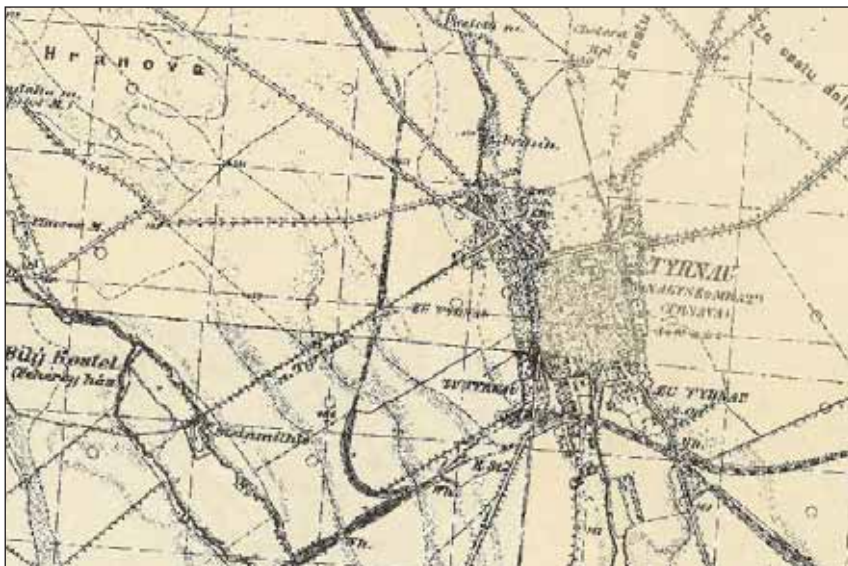
Obr. 8: Ukážka Geyerovho plánu Kremnického handlu

Obr. 9: Ukážka z prvého vojenského mapovania

Obr. 10: Ukážka z druhého vojenského mapovania

Obr. 11: Ukážka z tretieho vojenského mapovania

10. Letecké a družicové snímky

Letecká archeológia patrí k rýchlo sa rozvíjajúcim novým vedeckým disciplinám. Patrí k takzvaným nedeštruktívnym metódam archeológie. Jej pramene ako aj pracovné postupy veľmi výrazne pomáhajú aj pri poznávaní historickej krajiny a preto sú neoceniteľným prameňom aj pre historickú geografiu.

Letecká snímka na rozdiel od mapy je úplne objektívnym, neomylným a presným dokladom o stave krajiny v určitom časovom momente. Nepresná môže byť jedine interpretácia jej obsahu. Na snímke sú na rozdiel od mapy zobrazené často aj také detaily, ktoré nie sú pre mapu dôležité, no majú veľký význam pre výskum krajiny.

Najstaršie snímky pochádzajú z 30. rokov 20. storočia. Ich prvotný účel bola obnova vojenských topografických máp. Všetky staré archivované snímky poskytuje Topografický ústav Armády SR v Banskej Bystrici.

Zvyšky krajiny a to najmä humánno-geografických zložiek sú často veľmi dobre viditeľné na leteckých alebo družicových záberoch. Možno ich rozoznať podľa viacerých príznakov.

Tieňové príznaky

Pomocou tieňa sa zvýrazňujú drobné prvky mirkoreliéfu, pretože tak zvýšené miesta ako aj priehlbiny vrhajú najmä pri šikmom slnku výrazné tieň. Snímka tak musí byť vytvorená buď ráno alebo na večer, kedy je slnko nízko nad horizontom. V obmedzenom množstve sa dajú využiť aj softvérové zvýraznenia tieňov. Obr. 1.

Pôdne príznaky

Svetlé alebo tmavšie čiary a plochy v teréne

Podstata tejto metódy tkvie v odlišnosti výplne zeminy v archeologických objektoch, ktoré boli zahĺbené pod úrovňou ornice a neskôr boli buď úmyselne – človekom, alebo postupne zanesené anorganickými a organickými zvyškami zo sídlisk a plužíň. Takto vzniknuté miesta majú viacej živín, zadržia dlhšie vodu a pohltia viacej slnečného svetla. Následne príde k zmene chemických a fyzikálnych vlastností (napr. farba). Tieto prvky pomerne ostro kontrastujú v pôde. Vznikajú tak, že hustota, zrnitosť a obsah humusu pôdy sú rozličné v dôsledku minulých, už nebadateľných činiteľov. Tieto rozličné pôdne znaky sú najlepšie rozoznatel'né na jar, kedy prichádza k rôznemu vysychaniu pôdy. Pôdne príznaky možno rozdeliť na:

Farebné príznaky – pôdne kontrasty: a) zmenu pôdy nad archeologickým nálezom do tmavých tónov oproti okoliu spôsobuje humusová výplň pôvodných sídel, ktorá sa orbou dostáva na povrch. b) zmenu pôdy nad archeologickým náleziskom do svetlých tónov spôsobuje vyorávanie zbytkov muriva, ktoré sú svetlejšie ako okolitá pôda (Obr. 2).

Zrážkové príznaky: vznikajú vďaka vyššiemu obsahu zrážkovej vody v archeologických hlbšie zahĺbených objektoch oproti ornici: a) tmavé tóny spôsobuje zvýšená vlhkosť humusu, ktorý ju lepšie zadržiava. b) svetlé tóny spôsobujú zvyšky muriva, ktoré len minimálne absorbujú vlhkosť oproti okolitej ornici.

Snehové príznaky: Pomáhajú identifikovať archeologické objekty vďaka teplotným rozdielom: a) nad bývalými objektmi, ktorých výplň absorbuje vďaka svojmu tmavšiemu povrchu viac slnečného žiarenia, rozmrzne snehový poprašok rýchlejšie. b) naopak murivo zahĺbené do zeme intenzívne v mrazoch premrzá a preto sa sneh nad ním udrží rýchlejšie (Obr. 3).

Vegetačné príznaky

Svetlé alebo tmavé čiary, spôsobené anomáliami v raste vegetácie, tak isto často svedčia o niekdajšom pôsobení človeka.

Dutiny: tmavšia vegetácia.

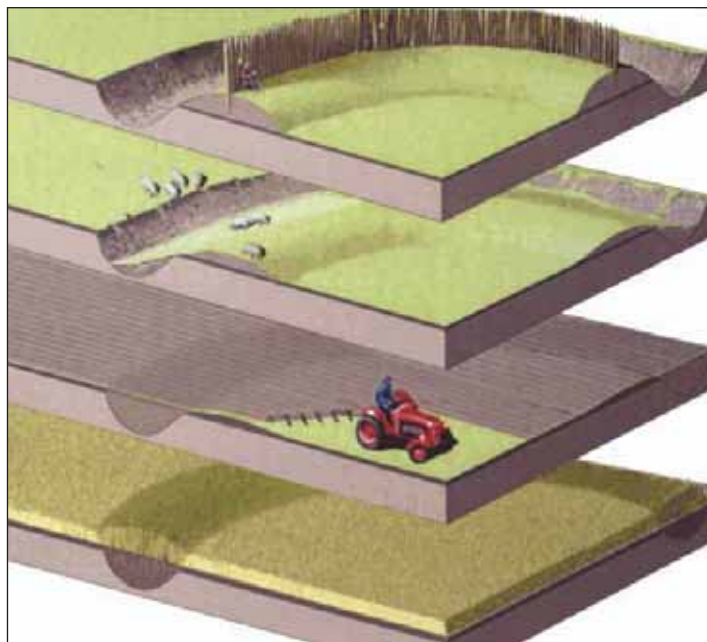
Zvyšky múrov: vegetácia tu má menej vhodné podmienky na život a preto tu skôr žltne.

Porastové príznaky vyvolávajú všetky vyššie uvedené skutočnosti, teda zvýšená bonita pôdy, ale aj vlhkosť a dopadajúca teplota. Ide najmä o zasypané obydľia a hroby, pretože rastliny na týchto miestach majú omnoho lepšie podmienky na rast a preto sú väčšie a sytejšie zeleno sfarbené ako okolité rastliny. Najlepšie je to vidieť v poľnohospodárskych rastlinách, ktoré sú ešte v dobe žatvy zelené a jasne vymedzujú náleziská (Obr. 4, 5).

Vďaka leteckej archeológii sa dajú identifikovať aj ďalšie prvky krajiny. Ide napríklad o pôvodné rozloženie plužíň jednotlivých dedín v stredoveku (Obr. 6), prípadne identifikáciu starých riečnych korýt počas ústupu jar-ných vôd (Obr. 7).

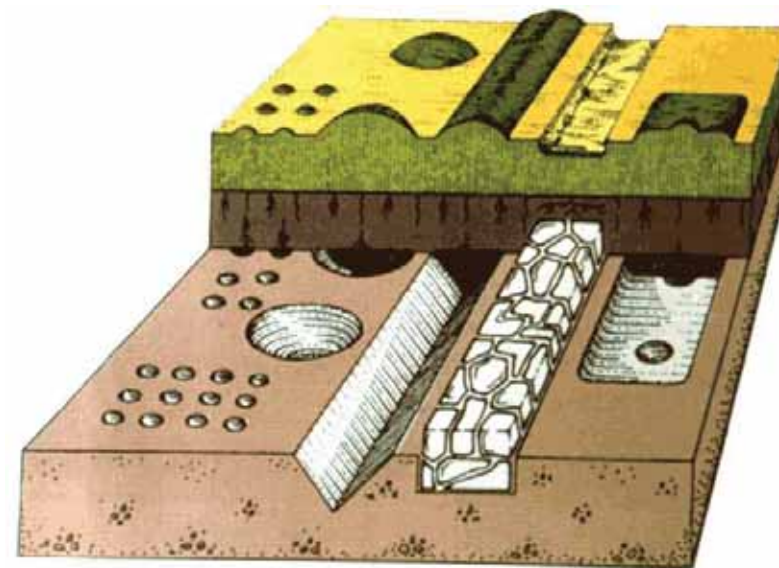
Obr. 1: Tieňové príznaky zaniknutých stredovekých plužíň

Obr. 2: Vznik farebných pôdnych príznakov a vegetačných príznakov

Obr. 3: Snehové príznaky

Obr. 4: Vznik vegetačných príznakov

Obr. 5/1: Ukážky vegetačných príznakov

Obr. 5/2: Ukážky vegetačných príznakov

Obr. 6: Dva rozdielne pôdorysy dedín a rozloženie ich plužíń

Obr. 7: Staré riečne koryto vltavy

11. Obrazové pramene

V prípade obrazových prameňov možno hovoriť v prvom rade o vedutách a rôznych pohľadoch na hrady, zámky a parky. Ďalej k nim treba pripočítať maľby, fresky, grafiky, drevorezy a iné vyobrazenia, ktoré zachytávajú krajinu a jej humánno-geografické a fyzicko-geografické prvky. Radíme k nim teda všetky vyobrazenia sídiel, prírodnej a kultúrnej krajiny, hradov, zámkov, či parkov. V poslednej dobe sa čoraz častejšie využívajú dobové fotografie a pohľadnice.

Pri starších vyobrazeniach treba dávať pozor, pretože často podliehali schématicizmu a kreslili sa typizovane. Ich výpovedná hodnota je preto veľmi nízka a často zavádzajúca. Je preto nevyhnutné ich využívať len v kombinácii s inými prameňmi. Nedá sa však odoprieť, že aj v staršej dobe sa umelci snažili zachytiť základné črty krajiny. Pri zobrazeniach od 16. storočia už môžeme skutočne hovoriť o snahe zachytiť reálny pohľad na krajinu.

Veduty

Sú špecifickým obrazovým prameňom. Ide o portrét konkrétnej, najčastejšie človekom zmenenej, architektonicky civilizovanej krajiny. Často na nich bývajú zobrazení živí ľudia. Začínajú sa rozvíjať v Taliansku a celkovo ich počet narastá najmä od 16. storočia (Obr. 1).

V 16. storočí rozlišujeme:

- *grafické*: najstaršia grafická veduta je veduta Bratislavy z roku 1554.
- *maliarske*:

Civitates orbis terrarum: Autormi tohto diela sú Georg Brown, Franz Hogenberg (nizozemskí umelci). Ich súbor vedút vznikol v druhej pol. 16. storočia. Nachádzajú sa tu cenné veduty slovenských miest a pevností. Najstaršou je veduta Bratislavy z roku 1588 (Obr. 2).

Využitie vedút sa sústreďí predovšetkým na poznanie mestskej topografie, prípadne prímestskej krajiny. Na základe vedút sa dajú určiť architektonické zvláštnosti objektov v rôznych obdobiach, stav kultúrneho krajiny, rozšírenie mestského intravilánu, fortifikačné prvky a mnoho ďalších aspektov.

Iné obrazové pramene

Medzi iné obrazové pramene radíme maľby, nástenné maľby, tabulatúrne maľby. V staršom období je ich výpovedná hodnota diskutabilná a to aj v prípade mladších diel, kedy hlavnému motívu v popredí často sekundovala len fiktívna krajina v pozadí. Napriek tomu už mnohí stredovekí autori dosiahli vysokú kvalitu maľby a v prípade známej lokality, ku ktorej sa obraz viaže, môže mať dané dielo aj geograficky výpovednú hodnotu (Obr. 3). Je to však veľmi citlivý a nie príliš využívaný prameň. Vzhľadom na potreby historickej geografie sú výrazne uplatniteľnejšie obrazové pramene svetského charakteru pred obrazovými prameňmi sakrálneho charakteru.

Na základe presne datovaného vyobrazenia konkrétne známeho mesta možno napríklad vyzistiť, či bola v tomto období pre mesto typická a dominantná ešte drevená alebo už kamenná architektúra.

Obr. 1: Veduta Trnavy od Jozefa Jägra

Obr. 2: Veduta Bratislavy v diele Civitates orbis terrarum

Obr. 3: Zobrazenie krajiny v pozadí obrazu Rogiera van der Weydena

12. Tradícia a iné abstraktné pramene

Medzi tento druh prameňov možno zaradiť všetky povesti, mýty, miestne tradície, či rozprávky. Všetky tieto výsostne žánrové pramene spája fakt, že je pri nich potrebné a často mimoriadne náročné hľadať historické reálne jadro.

Napriek pomerne malému prínosu aj v týchto historických útvaroch možno s väčšou alebo menšou úspešnosťou zachytiť údaje o minulej krajine, prípadne o jej pretváraní.

Moderné výzvy pre historickú geografiu

Do 90. rokov minulého storočia predstavovala historická geografia predovšetkým medziodborovú disciplínu spájajúcu priestor s časom a teda prírodné vedy s vedami humanitnými. Historickú geografiu do tohto obdobia možno označovať za tradičnú (pozitivistickú) historickú geografiu. Metodologické debaty novej éry tak typické aj pre samotnú historiografiu viedli k vytvoreniu troch koncepcií aj v rámci historickej geografie.

Tradičný – pozitivistický koncept opierajúci sa najmä o klasické metódy (historická, geografická a kartografická) bol doplnený o post-pozitivistický koncept, ktorého ústrednou líniou sa ťahajú najmä environmentálne otázky.

Cieľom takýchto environmentálnych výskumov je najmä interpretácia zmien priestorovej organizácie spoločnosti. Hlavným nástrojom pri analýze vzťahov človeka a prírody sa stáva takzvaný historický land use (historické využívanie zeme). Ten prebieha na základe podrobnej analýzy starých máp, leteckých snímok konkrétneho územia, pri čom sa formulujú prognózy vývoja krajiny alebo dlhodobé historické premeny krajiny. Výskum historického land use sa opiera o predpoklad, že pôda je jednou z najdôležitejších zložiek pôvodného – prírodného prostredia a zároveň hlavným prostriedkom poľnohospodárstva. Preto je v zásade

najfrekventovanejším bodom krajiny, v ktorom sa stretá práca človeka s pôvodnou krajinou a je preto nesmierne dôležité sledovať zmeny v historickom land use tej ktorej krajiny.

Škálu koncepcií dopĺňa vývojovo najmladšia post-pozitivistická až post-moderná geografia. Táto koncepcia sa neusiluje ponúkať zovšeobecnenia ale pomocou nových netradičných metód hľadať skryté súvislosti na objasnenie ďalšieho vývoja konkrétnej krajiny. Počas výskumu sa na zozbierané pramene aplikuje celá rada metód, kladúc dôraz na terénny výskum, ktorého súčasťou sú krajinnoarcheologické (povrchový zber) a kultúrnoantropologické (rozhovory) postupy.

Zoznam použitej literatúry

- BANASZKIEWICZ, Jacek: Fabularyzacja przestrzeni średniowieczny przykład granic. In: *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa: 1979, s. 987-999.
- BEKER, Alan: Některé aspekty vývoje britské historické geografie v letech 1966 – 1986. In: *Historická geografie* 26. Praha: 1987, s. 25-39.
- BIELOVODSKÝ, A.: Severné hranice Slovenska. Bratislava 1987.
- BOHÁČ, Zdeněk: Geneze sídla a plůžiny jako pramen k dějinám osídlení. In: *Historická geografie* 25. Praha: 1986, s. 7-45.
- BOHÁČ, Zdeněk: K některým geografickým aspektům středověkého osídlení v našich zemích. In: *Historická geografie* 10. Praha: 1973, s. 151-167.
- BRŮNA, Vladimír – BUCHTA, Ivan – UHLÍŘOVÁ, Lenka: Interpretace prvků mapy prvního a druhého vojenského mapování. In: *Historická geografie* 32. Praha: 2003, s. 93-113.
- BUCHVALDEK, Miroslav: K využití kartografické metody v archeologii. In: *Historická geografie* 10. Praha: 1973, s. 17-25.
- CENDELÍN, Dušan: Historická geografie – nástroj nebo negativní prvek při řešení starých pozemních spojů? In: *Historická geografie* 33. Praha: 2005, s. 57-70.
- CENDELÍN, Dušan – BOLINA, Pavel – ADAM, Dušan: *Jevíčko na cestě z Prahy do Olomouce v období raného středověku*. Jevíčko: 2012, s. 86.
- HONL, Ivan: Zánik kruhové představy země. In: *Historická geografie*. Praha: 1969.
- HOUDEK, F.: Vznik hranic Slovenska. Bratislava 1931.
- CHMELA, Tomáš: Problematika hranice Českého a Uherského státu v 10. – 13. století v kontextu práce Metoděje Zemka. In: *Historická geografie* 34. Praha: 2007, s. 429-432.
- CHRASTINA, Peter: Historická geografia na Slovensku: minulosť, súčasnosť a perspektívy. In: *Historická geografie* 33. Šimůnek, R. ed. Praha : HŮ AV ČR, 2004, s. 420-432.
- CHRASTINA, Peter 2001(c). Krajina jako jeden zo styčných fenoménov prírodných a spoločenských vied. In: *Acta Nitriensia* 4 : Zborník FF UKF v Nitre. Čukan, J. ed. Nitra : FF UKF, 2001, s. 333-344.
- CHRASTINA, Peter: Rekonštrukcia počasia v regióne stredného Podunajska a priľahlej časti Podunajskej nížiny v 2. polovici 2. storočia. In: *Historická geografie* 30. Praha: 1999, s. 41-49.

- CHRASTINA, Peter: Vnímanie krajiny v minulosti – historická krajina slovenskej enklávy Békešská Čaba dnes. In: *Historická geografie* 35/1. Praha: 2009, s. 287-307.
- CHRASTINA, Peter: Vinohradníctvo a rybníkářstvo v Trenčíne a jeho okolí. In: *Historická geografie* 36/1. Praha: 2010, s. 73-97.
- CHRASTINA, Peter: Vývoj krajiny ako fenomén enviromentálnych dejín (na príklade Trenčianskej kotliny a jej hornej obruby). In: *Historická geografie* 33. Praha: 2005, s. 9-19.
- CHRASTINA, Peter: *Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby*. Nitra: UKF, 2009, 285 s.
- CHROMÝ, Pavel: Výzvy pro českou historickou geografii? In: *Historická geografie* 31. Praha 2001, s. 87-103.
- JELEČEK, Leoš: Nástin vývoje československé historické geografie. In: *Historická geografie* 22/1983.
- JELEČEK, Leoš: K metodologickým otázkám historické geografie sídel. In: *Historická geografie* 6. Praha: 1971, s. 29-51.
- KAŠPAR, J.: O předmětu a úkolech historické geografie. In: *Z českých dějin*. Praha 1966.
- KINDLE, H. T, George: *Geography in the Middle Ages*.
- KLIMKO, J.: *Politické a právne dejiny hraníc predmníchovskej republiky (1918 – 1938)*. Bratislava 1986.
- KLIMKO, J.: *Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc*. Bratislava 1980.
- KUČERA, Zdeněk: Historická geografie mezi geografii a historiografií. In: *Historická geografie* 34. Praha: 2007, s. 9-19.
- KUCHAŘ, K.: *Naše mapy – odedávna do dneška*. Praha 1958.
- LIODT, G. N.: *Náuka o mapách*. Praha 1954.
- LUKNIŠ, M. – PLESNÍK, P.: *Nížiny, kotliny a pohoria Slovenska*, Bratislava 1961.
- MAJTÁN, M.: *Názvy obcí na Slovensku za ostatných 200 rokov*. Bratislava 1972.
- MÁLEK, Jaromír: K využití biogeocenologické typologie pro studium vývoje osídlení. In: *Historická geografie* 5. Praha: 1970, s. 79- 83.
- MALINIÁK, Pavol: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica 2009.
- MAREČKOVÁ, Marie: K podmínkám provozu středoevropského dálkového obchodu a transformace ekonomiky na prahu novověku na příkladu aktivit východoslovenského měšťanstva. In: *Historická geografie* 29. Praha: 1997, s. 153-168.
- MARTINKA, J.: Historická geografie. In: *Zborník Acta geologica et geografica*, UK, č. 3, 1963.
- MELNÍKOVÁ, Jelena: Legendový zeměpis západoevropského středověku. In: *Historická geografie* 26. Praha 1987, s. 57-77.
- MUSIL, František: *Obraz Slovenska v Anonymově kronice (Anonymus notarius Belae regis)*. In: *Historická geografie* 31. Praha: 2001, s. 191-207.

- MUSIL, František: Slovensko na nesjtarších mapách. In: *Historická geografie*. Praha 2003, s. 11-19.
- MUZNAR, Jan – ONDRÁČEK, Stanislav – KALLABOVÁ, Eva: Historické povodně: jejich vliv na zánik sídel, změny hranic a podíl člověka na škodách jimi způsobených. In: *Historická geografie* 35/1. Praha: 2009, s. 359-377.
- PRIKRYL, V.: *Slovensko na starých mapách*. Martin 1982.
- PRIKRYL, L.: *Vývoj mapového zobrazenia Slovenska*. Bratislava 1977.
- PURŠ, Jaroslav: Historiometrie, historickokartografická informace a počítače. In: *Historická geografie* 10. Praha: 1973, s. 27-49.
- RAJMAN, Jerzy: „In confinio terrae“ definicje i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem. In: *Kwartalnik historyczny*, ročník CIX, č. 1. Warszawa 2002. s. 76-96.
- RIEDLOVÁ, M. – DEMEK, J. – PECH, J.: *Úvod do studia geografie a dějiny geografie*. Praha 1980.
- SEKO, L.: *Kartografia a topografia*. Bratislava 1985.
- SEMOTANOVÁ, E.: Historická geografie – zmizelý prostor a čas. In: *Český časopis historický* 2/1995.
- SLIVKA, M.: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku. Súčasný stav bádania a jeho perspektívy. In: *Archeologia historica* 23/98.
- ŠIMÚNEK, Robert: Krajina a příroda ve vnímání a myšlení středověkého člověka. In: *Historická geografie* 35/1. Praha: 2009, s. 95-145.
- ŠMILAUER, V.: *Úvod do toponomastiky*. Praha 1965.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava, Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: *Lexikóny obcí pre územie Slovenska I. Vybrané úradné lexikóny z rokov 1920 – 2002*. Bratislava : Infostat, 2009.
- TOMEČEK, Oto: Poznámky k vývoju a aktuálnemu stavu historickogeografickému výskumu na Slovensku. In: *Historická geografie* 34. Praha: 2007, s. 21-43.
- VANIŠ, J.: Historická geografie jako vědný obor. In: *Historická geografie* 2/1969.
- VANIŠ, Jaroslav: Historické prameny účetní povahy a jejich využití pro historickou geografii. In: *Historická geografie* 22. Praha: 1983, s. 113-119.
- VÁVRA, Ivan: Uherská cesta. In: *Historická geografie*. Praha. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 3 zv*. Bratislava 1977/1978.
- ZAVADOVA, K.: *Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov ako ich zobrazili rytci a ilustrátori v 16, 17 a 18 storočí*. Bratislava 1974.
- ZWETTLER, O: *Historická geografie světa. I. Evropa (15. – 17. století)*. Brno: 1992.
- ŽUDEL, J.: Miestne názvy na Lazarovej mape Uhorska so zreteľom na územie Slovenska. In: *Slovenská archivistika* 2/97.
- ŽUDEL, J.: Sídelná sieť Slovenska na Lazarovej mape. In: *Geografický časopis* 1983
- ŽUDEL, J.: *Stolice na Slovensku*, Bratislava 1984.

ŽUDEL, J.: Teréziánsky lexikón sídiel Slovenska v r. 1773. In: *Slovenská archivistika*
2/1980.

Zborníky: *Staré stezky*.

doc. PhDr. Vladimír Rábik, PhD.
Mgr. Peter Labanc, PhD.
Mgr. Martin Tibenský, PhD.

Historická geografia

Vysokoškolská učebnica
Vydanie prvé

Recenzenti

doc. PhDr. Zuzana Lopatková, PhD.
doc. Mgr. Miloš Marek, PhD.

Jazyková korektúra PhDr. Silvia Lihanová, PhD.
Grafická úprava a sadzba © Ladislav Tkáčik

fftu

Vydavateľ

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
historia@truni.sk, fff.truni.sk

© Vladimír Rábik, Peter Labanc, Martin Tibenský, 2013
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013
ISBN 978-80-8082-643-7